

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

15 Mei 1965

Jaargang 64 | Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 5

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Redactie

Hoofdredacteur Drs. J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer;

Prof. Dr. H. Brunsting, Prof. Dr. W. Ph. Coolhaas, Drs. R. C. Hekker,

Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga, Dr. Ir. C. L. Temminck Groll,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, Dr. J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490—12648;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-814591;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Drs. H. J. Runday, p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

R. MEISCHKE

Goedereede en zijn oude gebouwen

Blz. 75

H. P. R. ROSENBERG

Middelharnis en Sommelsdijk

Blz. 93

H. JANSE

De Sint-Catharijnekerk te Den Briel

Blz. 97

J. G. N. RENAUD

De ruïne van het Huis te Heenvliet

Blz. 109

Toelichting bij de excursies

Blz. 118

GOEDEREDE EN ZIJN OUDE GEBOUWEN

DOOR

R. MEISCHKE

Goedereede en Ouddorp.

Goedereede is een jonge nederzetting op het eiland Westvoorne. Achter de duinen in de omgeving van Oostdijk zijn resten aangetroffen van bewoning uit de Romeinse tijd. In 1618 werden door een storm de fundamenten blootgelegd van een oude plaats, die door de duinen was ondergestoven. Deze fundamenten bleven nog lange tijd zichtbaar en werden door de bewoners van Goedereede de Oude Wereld genoemd ¹. De voornaamste plaats van het eiland in de vroege middeleeuwen was het dorp Westvoorne, later ook wel Diepenhorst of Ouddorp geheten. De ouderdom van deze plaats volgt niet alleen uit haar naam, doch ook uit de kerk. Het zeer verbouwde en uitwendig gepleisterde schip, dat bij een vergroting in 1905, vrijwel geheel verloren ging, bleek bij een onderzoek door de rijksarchitect Adolph Mulder een hoge ouderdom te bezitten ² en zelfs het oudste kerkgebouw van de Hollandse en Zeeuwse eilanden te zijn (fig. 1). Het schip, dat reeds in de 18de eeuw los stond van de toren, was 11.5 m breed. Vermoedelijk was het tijdens de bouw van het gotische koor (15de eeuw?) van een nieuwe bekapping voorzien, die met geschilderde taferelen werd versierd ³. Aan de buitenzijde werden toen tevens steunberen aangebracht. In 1734 ⁴ en 1791 ⁵ werd het schip verbouwd. Daarbij werden grotere vensters aangebracht en werd de buitenhuid grotendeels vernieuwd. In 1905 toonde het in- en uitwendig gepleisterde kerkschip een weinig interessante architectuur. Toch trof Adolph Mulder bij de meest oostelijke travee van de noordmuur van het schip nog romaans muurwerk aan, dat in tufsteen was uitgevoerd. In het inwendige constateerde hij aan de ronde bogen in het muur-

werk achter de banken dat het gehele toen bestaande deel van het schip uit de romaanse stijlperiode stamde. Bij dit royaal aangelegde schip zal ook nog een tufstenen koor behoord hebben. De tufsteen van dit oude koor kan opnieuw verwerkt zijn in de sluiting van het ruime gotische koor dat de kerk thans siert. Hoewel wij niet weten hoe lang het tufstenen deel van het kerkschip precies is geweest, is het wel duidelijk dat dit gebouw reeds in de 12de eeuw een belangrijke kerk was. Het gebouw heeft — te oordelen naar het rijke gotische koor en de laatgotische toren, die in de 18de eeuw een fraaie witte spits had — nog lang zijn betekenis behouden.

Lange tijd is dan ook Goedereede in kerkelijk opzicht onder Westvoorne (Ouddorp) gebleven, veel langer dan Den Briel onder Oostvoorne. In de Inkomstenlijsten van de Utrechtse Domfabriek ⁶, die in 1396 beginnen, staat op het eiland maar een kerk vermeld onder „Westvoorne sive Goedereede”. Eerst in 1450 wordt deze verhouding omgedraaid. De kerk van Goedereede wordt in dat jaar tot parochiekerk verheven ⁷. De kerk van Ouddorp wordt dan vermoedelijk een kapel.

Toch is het stadje Goedereede ouder dan wij uit de kerkgeschiedenis zouden concluderen, de oudste stadsrechten dateren reeds uit 1312 ⁸. In het jaar 1320 kreeg de stad het recht van haringvaart. In 1331 werd bepaald, dat de ingezetenen van Westvoorne hun koopwaar eerst op de markt te Goedereede moesten aanbieden eer zij ze elders te koop aangeboden ⁹.

De oudste kern van Goedereede.

De plattegrond van Goedereede (fig. 2; afb. 1 en 2) is een verkleinde versie van die van Den

¹ H. v. Dam, *Korte Beschrijvinge van het Eylandt Westvoorn, ende de Geschiedenissen van de stadt Goedereede*, Rotterdam 1680, 11 en 119.

² Verslag A. Mulder, Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

³ *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, VII, Amsterdam 1749, 133.

⁴ *Tegenwoordige Staat*, VII, 133.

⁵ B. Boers, *Beschrijving van het eiland Goedereede*

en *Overflakkee*, Sommelsdijk 1843, 116.

⁶ N. B. Tenhaeff, *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, II, 1 = R.G.P., 88, 's-Gravenhage 1946, 13, 113, 175.

⁷ *Verslag omtrent 's Rijks oude Archieven*, VII, 1884; 103.

⁸ *Verslag omtrent 's Rijks oude archieven*, VII, 102. — Van Dam, *o.c.*, 21.

⁹ Van Dam, *o.c.*, 21.

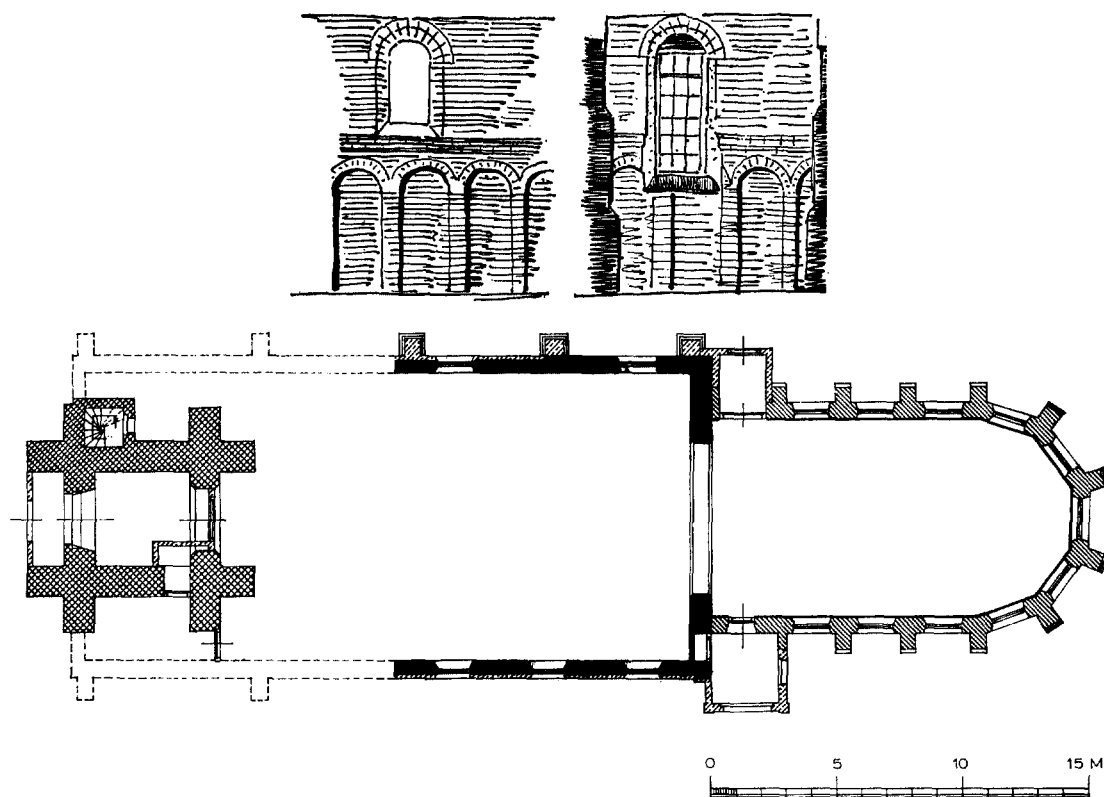

Fig. 1. Plattegrond, schaal 1:300, van de kerk te Ouddorp voor de verbouwing van 1905 (tekening Monumentenzorg) en een afbeelding van de bewaard gebleven romaanse travee aan de noordzijde — rechts bestaande toestand, links reconstructie — naar een schets van Adolph Mulder.

Briel. De stad ontstond aan de op dat punt vrijwel oost-west lopende dijk van de polder Oostdijk, de eerste polder achter de duinen.

Het verloop van de dijk is in de stad terug te vinden in de Pieterstraat, Markt, Noordzijde en de Catharinastraat. Ten westen van de stad mondt een wetering uit die het water van de polder loost. Ook wordt de stad aan deze kant benaderd door een polderweg. Vlak voor het punt waar deze weg de stad binnen gaat, stond reeds zeer vroeg een korenmolen. De polderweg, thans Molenweg geheten, was de belangrijkste verbinding met het duingebied. Deze weg maakt verscheidene malen een rechte hoek, hetgeen de conclusie zou wettigen dat het een jongere weg is. In de stad zet deze weg zich voort als Molenweg (vroeger Koestraat) en Kerkstraat. Opvallend is, dat op de dijk ten westen van de stad reeds vroeg geen weg meer loopt.

Het kerkterrein bevindt zich in het bouwblok

dat wordt ingesloten door de dijk, het spuiwater en de polderweg. Vermoedelijk is dit gebied het oudste deel van de stad. Opmerkelijk is dat het kerkterrein niet vrij ligt doch aan drie zijden door bebouwing is omgeven. Er is hier geen kerkring zoals in Ouddorp en de meeste dorpen in de omgeving. De ombouwing van het kerkterrein in Goedereede moet reeds oud zijn, in de Kerkstraat lag aan de zijde van de kerk het gasthuis dat reeds in een privilege van 1477 genoemd wordt¹⁰.

Misschien is deze situatie te verklaren uit het feit, dat deze kerk eerst zo laat een parochiekerk is geworden en dus geen kerkhof om zich van node had.

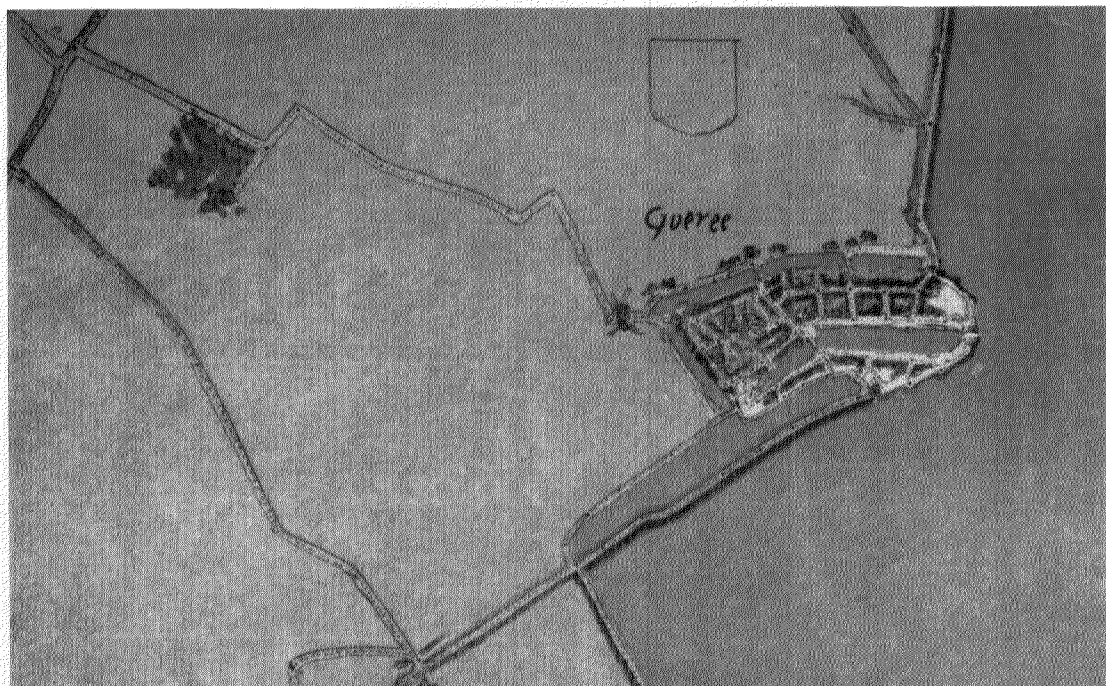
De aanleg van de haven.

In zijn oudste vorm bezat Goedereede evenmin als Den Briel een binnendijs gelegen haven. De schepen moesten meren aan de buitenzijde van de dijk. Aangezien deze ligplaats weinig beschut-

Voorn, Rotterdam 1729, II, 88.

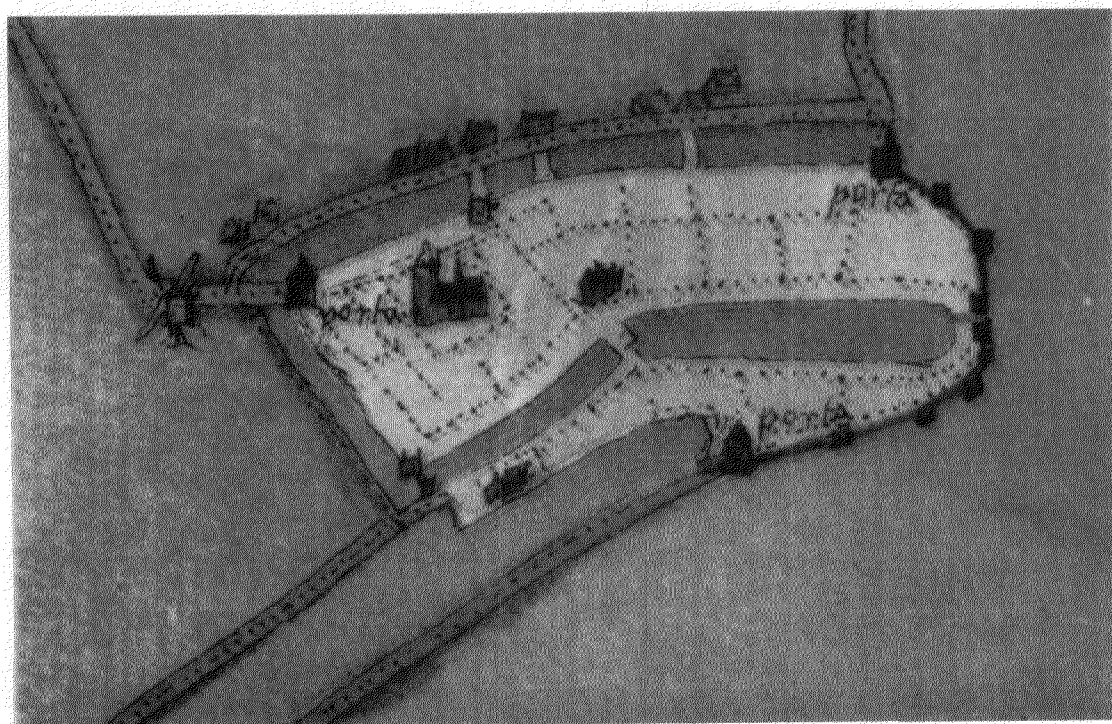
¹⁰ Kornelis van Alkemade en P. van der Schelling, *Beschrijving van de Stad Brielle en den Lande van*

GOEDEREDE EN ZIJN OUDE GEBOUWEN

Afb. 1. Goedereede; kaart van Jacob van Deventer, \pm 1560 (detail).

(Den Haag, Alg. Rijksarchief)

Afb. 2. Goedereede; carton voor de kaart van Jacob van Deventer, \pm 1560.

(Madrid, Bibl. Nacional)

1/b. 3. Haven en Markt.

(Foto A. Bicker Caarten, 1962)

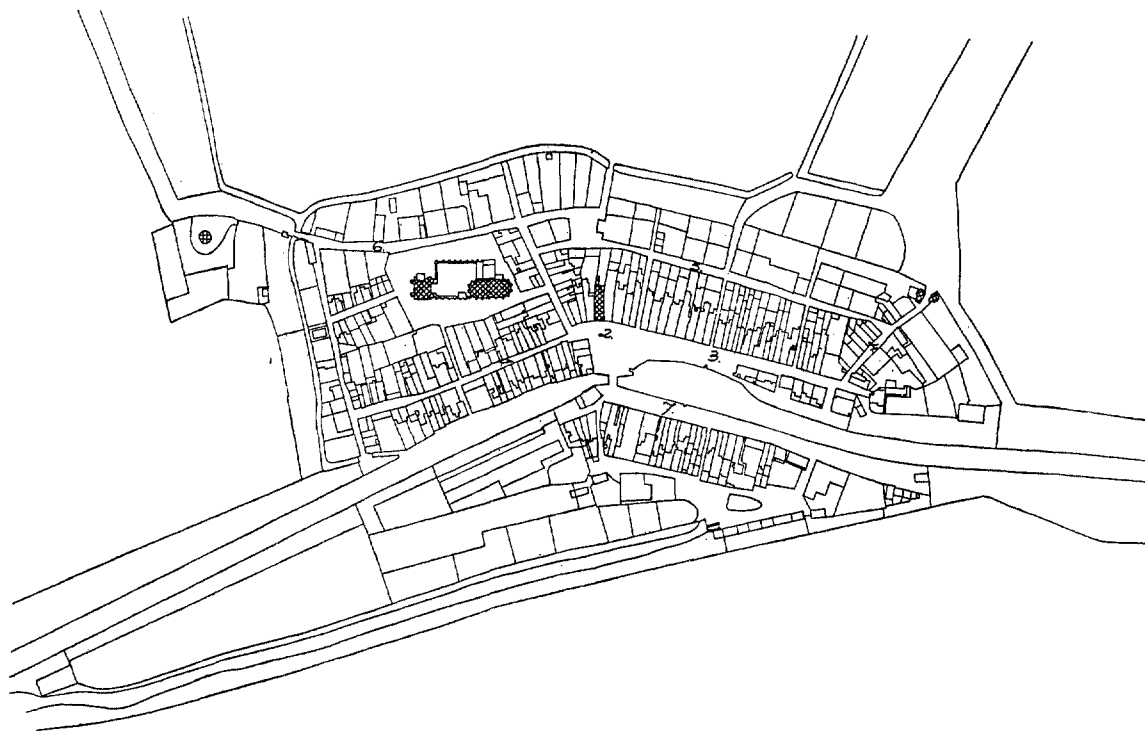

Fig. 2. Plattegrond van Goedereede naar het kadastrale minuutplan (omstreeks 1830). 1. Pieterstraat; 2. Markt; 3. Noordzijde; 4. Catharinastraat; 5. Agterstraat; 6. Molenstraat; 7. Zuidzijde. Schaal 1 : 5000.

ting bood, heeft men hier buitendijks een haven aangelegd. Vermoedelijk is daarbij gebruik gemaakt van een gors of aanwas, waarop men in het buitenwater een tweede dijk heeft aangelegd, ongeveer evenwijdig met de eerste polderdijk. Deze tweede dijk kreeg een grote lengte waardoor een spuiwater werd gevormd, waarmee men de haven kon doorspoelen. Tevens liet de nieuwe dijk enige ruimte voor de aanleg van een bouwblok aan de zuidkant van de haven. Toch voltrok het aanleggen van de haven zich niet alleen in het buitendijkse gebied. De noordzijde van de haven moet tezelfder tijd zijn aangelegd. Waarschijnlijk was het verband tussen de Pieterstraat en de Hoofddijk ten noorden van de stad vroeger anders. Het ziet er naar uit dat de stad ook ten noorden van de haven werd uitgelegd, waarbij een nieuw dijkverloop langs de Noordzijde en Catharinastraat is ontstaan.

De afmetingen van de haven zijn groot. De afstand tussen de gevelwanden aan noord- en zuidzijde bedraagt ± 50 meter. De nieuwgevormde percelen aan de Noordzijde zijn 45 m

diep, die aan de Zuidzijde ruim 30 m. De verkaveling aan de Noordzijde is vrij regelmatig. De percelen hebben een breedte van 5-6 m, zodat men royale huizen kon stichten. Het opvallendste van de nieuwe haven is de grote lengte. Het gedeelte van de ingang tot aan de brug bij de markt was 250 m lang, het gedeelte achter de brug was 150 m. Deze haven was groter dan de Maarlandse Haven in Den Briel.

De haven is het voornaamste stedenbouwkundig element van de stad, bijzonder fraai is ook dat de haven hier zo zeer verbonden is met het centrum der stad en niet afzijdig ligt, zoals in Den Briel. De nieuwe haven wordt voor het eerst vermeld in 1477. In dat jaar schonk Maria van Bourgondië de steden Brielle en Goedereede enkele privileges. Hierin werd o.m. bepaald dat men geen schepen mocht pekken, teren of „spiegelaren”, behalve op de timmerwerf en buiten de poorten en vesten „ende oic buiten den hoofden van der have”¹¹. Tevens

¹¹ Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, II, 89.

kreeg de schout van Goedereede het recht bepaalde personen te arresteren „binnen den vyftich roeden van den utersten kante van den grachte, ende veste van der Goedereede, ten landwert inne, ende alsoe, van den havene Zuitwairts, tot die uterste kante van den Loo toe, streckende buiten dycx, van Noirtstellen, totter Zuitstellen toe”¹². De naam Loo komen wij in 1591 weer tegen wanneer een gors ten zuiden van de haven, genaamd Out-Westerloo wordt bedijkt¹³.

Ondanks de schaarse gegevens is het mogelijk een vermoeden uit te spreken over het tijdstip, waarop de haven gesticht werd. Het is niet waarschijnlijk, dat Goedereede zijn haven vroeger gekregen heeft dan Den Briel, waar de aanleg van het Maarland in zijn huidige vorm eerst na 1394 ter hand kon worden genomen. In 1418 werd de stad platgebrand door de Brabanders¹⁴. Tien jaar later deden de Zevenbergers een aanval op Goedereede, die werd afgeslagen. Zij plunderden daarna het land in de omgeving. Na deze twee aanvallen „soo hebben die van Goeree haer stadt stercker beginnen te fortificeeren met het vernieuwen van Muyren / Poorten ende valbruggen; oock bequame vestingen / ende Grachten daer omme gheleydt / om alle verdere Aenloop des Vyandts te kunnen wederstaen”¹⁵.

Wij veronderstellen, dat het boven aangehaalde bericht juist is en dat de stadsuitbreiding, de aanleg van de haven en de daarop volgende bevestiging van de stad in het tweede kwart der 15de eeuw hun beslag moeten hebben gekregen. Het feit, dat de kerk van Goedereede in 1450 de parochiekerk van het eiland Westvoorne wordt, wijst er op, dat de stad zeer in betekenis is voortuitgegaan en Ouddorp heeft overvleugeld.

De voornaamste gebouwen van de middeleeuwse stad

Slechts aan de oostzijde werden stad en haven beschermd door een stenen muur. Aan de zuidzijde was dit niet nodig, daar lag de grote spui-kom, die diende om de haven tegen verzanding te beschermen. Waarschijnlijk kon men aan west- en noordzijde het lage land laten onderlopen. Hier was alleen de Molenpoort van steen.

De kaart van Jacob van Deventer (afb. 1 en 2) toont over de noordelijke vestinggracht twee

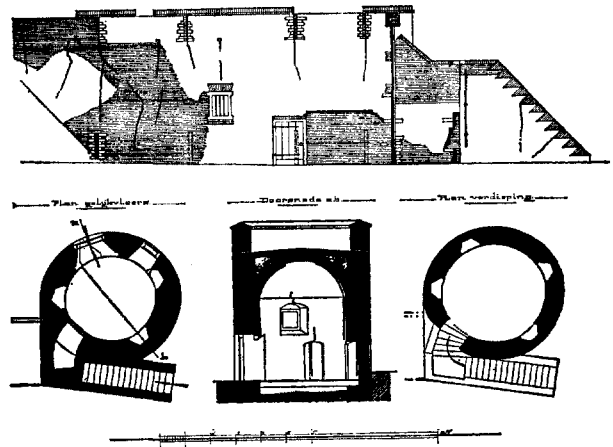

Fig. 3. Opmeting van de resten van de voormalige Catharina- of Hoofdpoort, voor de sloping in 1904. Schaal 1 : 300.

bruggen. Een ervan moet behoord hebben bij de Doelenpoort. De bebouwing, die hier aan de noordzijde van de stadsgracht is aangeduid, is waarschijnlijk op de plaats gekomen van de lijnbanen, tuinhuizen en woonhuizen, die bij het beleg in 1490 door de inwoners der stad in brand zijn gestoken, hetgeen een schade zou hebben opgeleverd van 400 ponden groot¹⁶ en waarvoor de stad van de landsvrouw een vergoeding van 900 Rijnse guldens ontving¹⁷.

Van de middeleeuwse ommuring aan de oostzijde van de stad zijn nog lange tijd fragmenten bewaard gebleven. Een toren van de poort aan het einde der Catharinastraat, die als gevangenis had dienst gedaan (fig. 3), werd eerst in 1904 gesloopt. Van deze poort liep vroeger een stenen muur in zuidoostelijke richting naar de Waterpoort. Deze muur was volgens Van Dam bijzonder degelijk gebouwd, hij rustte op hoge bogen. Bovenop konden twee of drie personen naast elkaar lopen. De waterpoort sloot de haven aan de zeezijde af. Van Dam beschrijft deze poort als volgt: „De waterpoorte was overwulft / soo datmen daer op konde woenen / ende wierdt met een Boom afgeslooten / deze poort was soo hoog dat de groote Scheepen / als haer masten ge-

¹² Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, II, 86.

¹³ Van Dam, *o.c.*, 109.

¹⁴ Van Dam, *o.c.*, 23.

¹⁵ Van Dam, *o.c.*, 25.

¹⁶ Van Dam, *o.c.*, 38.

¹⁷ *Tegenwoordige Staat*, VII, 126.

¹⁸ Van Dam, *o.c.*, 17.

¹⁹ Van Dam, *o.c.*, 34.

²⁰ Van Dam, *o.c.*, 34.

²¹ Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, I, 169.

²² Van Dam, *o.c.*, 61.

streken waren / bequamelijck in de Haven konden komen / ende aldaer gerust leggen / terwijl de Zee met een groote kracht / dickmaels tegens de Muyr aenbonste" 18. Ook het stadsdeel aan de zuidzijde van de stad was ommuurd. Naast de waterpoort lag een landpoort, Bekaf, die misschien eerst is gemaakt na de aanleg van de polders in het zuiden. De stadsmuur, die van hier naar het zuidwesten liep, eindigde bij de Vrouwmariepoort, die genoemd zou zijn naar Maria van Bourgondië, landsvrouw na de dood van Karel de Stoute in 1477. Vermoedelijk is de poort dan ook omstreeks die tijd gebouwd.

In 1482 werd de stad vrijwel geheel door brand verwoest. Het gasthuis en de kerk zouden bij deze brand gespaard zijn gebleven doch alle huizen gingen verloren, uitgezonderd een zestien of zeventien kleinere bij de Catharina- of Hoofdpoort 19. Als steun bij het herstel kregen de inwoners van de Vrouwe van Voorne, „Margriete van Engeland", octrooi „omme te stellen een Watermolen / ende meer Korenmolens" 20. Deze watermolen kan moeilijk anders dan een getijwatermolen zijn geweest, die gebruik moet hebben gemaakt van het water van de spuikom en gelegen moet hebben in het uiterste westen van de stad aan het eind van de achterhaven. Of de stad ooit meer dan een korenmolen heeft bezeten weten wij niet. Op de kaart van Jacob van Deventer komt een standaardmolen voor aan de westzijde van de stad. Waarschijnlijk heeft op dit punt steeds een molen gestaan. De huidige molen dateert blijkens het jaartal op de baard uit 1791 (afb. 16).

Het belangrijkste gebouw van de stad was de *parochiekerk*. Het huidige gebouw weerspiegelt de geschiedenis van de stad. De korte bloei van het stadje wordt bepaald in de jaren dat het werd uitgenodigd tot de vergadering van de Staten van Holland: 1472, 1512, 1522, 1529 en 1531. Later kon men het niet meer bekostigen om een afgevaardigde te zenden en daardoor ging het stemrecht verloren 21. In deze tijd moet de kerk zijn vergroot en tevens de huidige fraaie toren zijn gebouwd.

Uit een register van de Obligatie, dat ter Secretarie werd bewaard en dat in 1466 begon, bleek, dat op 21 mei 1467 grond voor de toren werd aangekocht en op de 11de januari 1479

²³ Van Dam, *o.c.*, 61.

²⁴ Alg. Rijksarchief, Staten van Holland voor 1572; inv. nr. 207. Interessant is ook de vergadering op het Brielse stadhuis van 8 oktober 1543 over deze tiende penning, waarbij alle bestuurders van Den Briel en

grond ter vergroting van de kerk 22. Het ligt geheel in de lijn dat men de toren pas gebouwd heeft, nadat de kerk parochiekerk was geworden en de stad was vergroot. De grondaankoop van 1479 kan hebben plaatsgevonden ten behoeve van de noordbeuk. Waarschijnlijk was de grondaankoop tevens noodzakelijk om het kerkhofterrein uit te breiden. Het kerkgebouw, waarvan behalve de toren thans alleen fragmentarisch het koor over is, zal met zijn tweebeukige aanleg wel fraai geweest zijn doch voor een stadskerk niet van uitzonderlijke betekenis. Men zal zich een gebouw moeten voorstellen als de kerken van Oude Tonge of Dreischor. Een kerk als die van Dirksland is monumentaler. Vergeleken met de reeks onderling sterk verwante kerken die in deze tijd in de nieuwe polders van Overflakke ontstonden, zoals Middelharnis, Sommelsdijk, Nieuwe Tonge en Dirksland, was deze stadskerk niet van meer importantie. De toren was dit wel; onder de Westvoornse en Overflakkeese torens is hij de grootste.

De bouwjaren van de *toren* (fig. 4 en afb. 6) liggen enigszins vast. Men zou er aan begonnen zijn in 1467, vijf jaren nadat de herbouw van de Brielse toren was aangevat. Het groots opgezette herbouwplan kan Goedereede, dat toen op het toppunt van zijn bloei stond, tot navolging gestimuleerd hebben. De laatste uitgaven voor de bouw werden gedaan in 1512 23. De toren van Goedereede is ondanks de vernielingen in 1894 — toen in opdracht van het Rijk de westelijke steunberen van het destijds als vuurtoren dienst doende bouwwerk gesloopt en vernieuwd werden — nog een der fraaiste van ons land. De vierkante romp is drie geledingen hoog. In de bovenste geleding is een gewelf van een eigenaardige constructie, dat ons de vraag doet stellen of het niet in de bedoeling heeft gelegen de vierkante romp met een achtkante lantaarn te bekronen.

Behalve de stadsmuren en de toren heeft Goedereede geen bijzondere gebouwen bezeten. Het stadhuis was niet groot, zodat wij het verderop bij de woonhuizen zullen behandelen.

De stad Goedereede in 1545.

Het kohier van 1545 24 geeft enig inzicht in de structuur van de stad. Het is helaas niet zo

het land van Voorne aanwezig waren en met name genoemd werden (Van Alkemade en Van der Schelling, *o.c.*, II, 167). Westvoorne werd vertegenwoordigd door Cornelis Jacobsze, schout, Huiman Arentsze, Meeus Thuenisze en Ariaen Heinesze, schepenen.

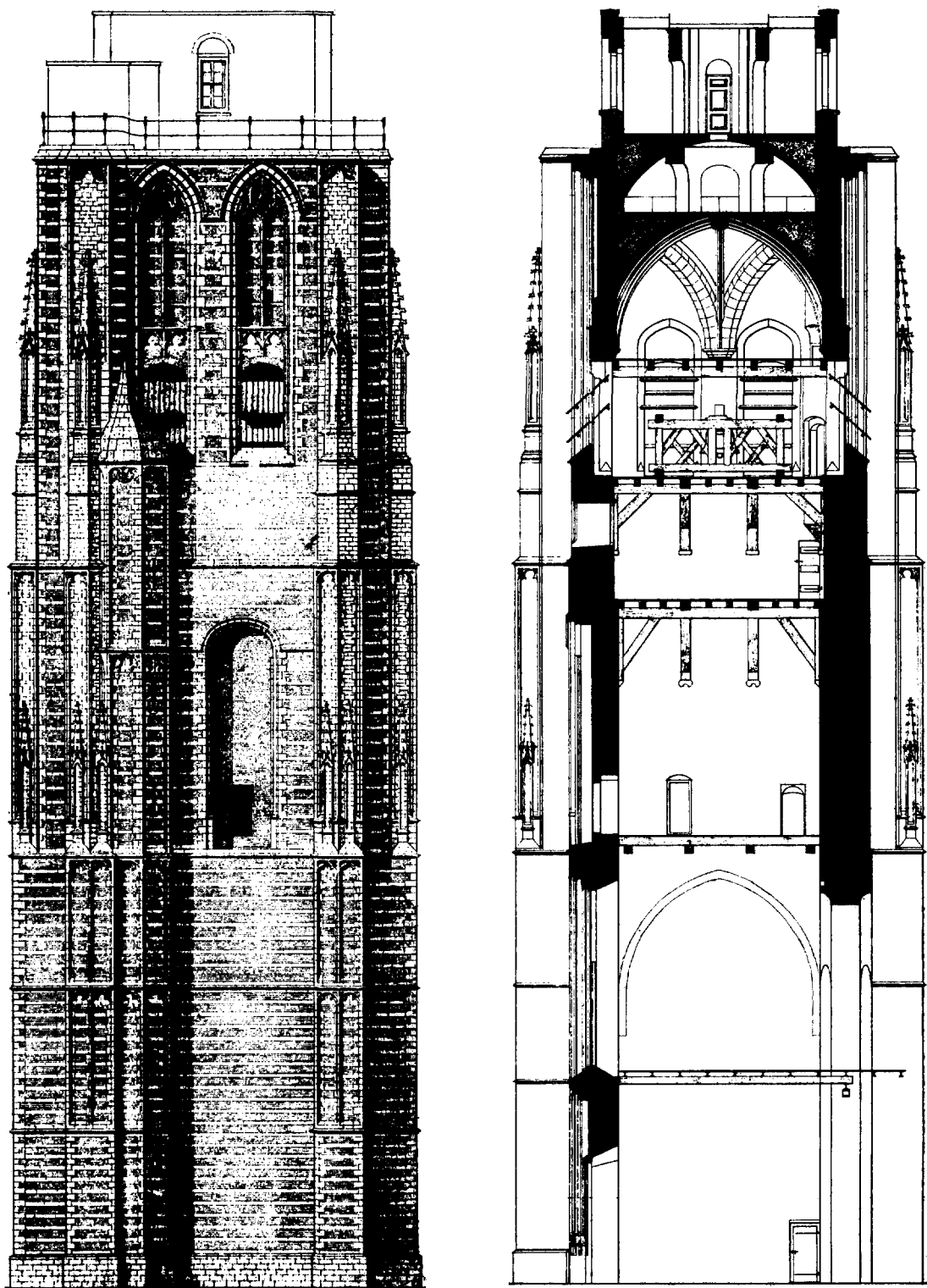

Fig. 4. De kerktoren van Goedereede naar een opmeting van Adolph Mulder, 1894.

uitvoerig als wij het ons zouden wenschen. Topografische aansluitingen ontbreken geheel en beroepsnamen zijn er slechts enkele. Wij krijgen de indruk, dat Goedereede geen belangrijk bestuurscentrum was. De schout en schepenen van Westvoorne in 1543 vinden wij niet onder de inwoners terug. Nu was het de baljuw en schout van Westvoorne ook toegestaan om in Ouddorp te resideren, waaruit het belang van deze oude plaats weer blijkt.

Binnen de stadsgrachten worden in het kohier ruim 160 huizen opgesomd. Onbebouwde percelen, boomgaarden of timmerwerven komen er niet in voor. Het stadje was dus ongeveer een kwart van Den Briel en wat aantal huizen betreft ongeveer vier maal zo groot als het Amsterdamse Begijnhof.

De helft van de 168 huizen behoorde tot de zeer kleine, 87 panden hadden de laagste taxaties van twee en drie pond. De andere helft van de huizen toont de volgende verdeling. Er zijn negen panden die op vier pond getaxeerd zijn, vijftien op vijf, achttien op zes, zeventien op zeven, elf op acht, een op negen en tien op tien pond. Hogere taxatiewaarden dan tien pond komen in het kohier niet voor. Slechts bij de panden met een hoge taxatiewaarde kunnen wij huizen met een verdieping of met een zijkamer verwachten. Huizen met verdieping vinden wij vrijwel alleen in de omgeving van de markt. Huizen met zijkamers konden wij niet aantonen.

Het kohier verdeelt de stad in vier wijken die helaas niet omschreven zijn. Het eerste kwartier moet het noordwestelijk deel van de stad zijn en de huizen aan de Markt, Noordzijde en Catharinastraat omvatten. Dit is het welvarendste stadsdeel dat veertig panden telt met een gemiddelde huurwaarde van zes pond. Binnen dit kwartier zijn de huizen aan de haven duidelijk te herkennen; de huurwaarde varieert tussen de vijf en tien pond. De huizen aan de Catharinastraat zijn meestal getaxeerd op drie pond. Bij het opmaken van het kohier is men kennelijk vanuit het stadscentrum begonnen. Wij vermoeden, dat men op de hoek van de Kerkstraat en Markt is aangevangen. Het is ook mogelijk doch minder waarschijnlijk, dat men ten oosten van het stadhuis begonnen is. Wanneer wij bij de Kerkstraat beginnen dan zien wij, dat van de eerste acht huizen die aan de Markt gelegen zijn er zes op de hoogste waarde van tien pond getaxeerd zijn. Het hoekhuis aan de Kerkstraat heeft dan acht pond en een pand links van het stadhuis zes. Het tweede blok aan de noordzijde van de haven

begint met een zestal panden van vijf pond. Aangezien de percelen hier breed en diep zijn, vermoeden wij, dat deze huizen nog zonder verdieping waren. Daarna volgt een tiental panden van voornamelijk zeven en acht pond. Deze moeten in het derde blok hebben gelegen, dat waarschijnlijk in later tijd van karakter is veranderd. Het is mogelijk dat de erven later gedeeld zijn en wij vragen ons af of hier niet lage huizen met zijkamers hebben gestaan. Het laatste blok aan de haven, dat tevens aan de Catharinastraat grenst, heeft vermoedelijk een smalle verkaveling met kleine huizen gehad, die wij ook in de Catharinastraat vinden.

Het tweede kwartier moet het oudste deel van de stad, het gebied rondom de kerk, geweest zijn. Slechts in het oostelijke deel van de Pieterstraat, dat uitkomt op de Markt, treffen wij huizen van betekenis aan. Het tweede deel van de Pieterstraat schijnt naar de kaart van Deventer te oordelen weinig bebouwd te zijn geweest. De Kerkstraat heeft aan de oostzijde smalle ondiepe huizen. Van de bebouwing aan de westkant kunnen wij ons geen beeld vormen. Misschien stond hier o.m. het gasthuis dat evenals de kerk bij de stadsbrand van 1482 gespaard bleef.

Het tweede kwartier toont veel variatie in de aanslagen. In totaal zijn hier vijftig huizen met een gemiddelde taxatiewaarde van vier pond per pand. Opvallend is dat de eerste zes huizen een hoge aanslag hebben, variërend tussen zeven en tien pond. Wij vermoeden, dat men begonnen is bij het blokje huizen dat de Markt aan de westzijde begrenst. Deze drie of vier huizen, zouden een hoge aanslag verdienen, evenals de eerste huizen aan de zuidzijde van de Pieterstraat. Waarschijnlijk heeft men de Pieterstraat gevolgd tot de eerste dwarssteeg en is men daarna aan de noordkant teruggegaan. Het 19de huis van de lijst is het „Pastoershuis” dat voor zes pond werd aangeslagen. Het is in deze pastorie dat wij de Utrechtse kanunnik Adriaan Florisz., de latere Paus Adriaan, mogen verwachten wanneer hij als pastoor van Goedereede in zijn parochie aanwezig is. Zes huizen na de pastorie treffen wij in het register Meester Jan, barbier, aan, wiens huis op meer dan negen pond getaxeerd wordt. Misschien stond dit huis aan de noordzijde van de Pieterstraat op de hoek van de Kerkstraat op de plaats waar thans nog een groot dubbel huis staat in 18de-eeuwse vorm. De verdere omgeving van de kerk, schijnt niet intensief bebouwd te zijn geweest. Waarschijnlijk lagen hier en in de Kerkstraat de 22 huisjes,

voornamelijk van twee en drie pond huurwaarde, die wij aan het eind van het tweede kwartier aantreffen.

Het derde kwartier was het armste, het telde 42 huisjes, die tesamen op 159 pond waren getaxeerd, zodat een gemiddelde van vier pond nog niet gehaald werd. Wij vermoeden dat het derde kwartier de zuidzijde van de haven is. Er zijn 26 huizen die een aanslag van twee of drie pond hebben zodat wij hier een groot aantal kleine percelen kunnen verwachten. Aan het eind van de lijst treffen wij nog een groot huis aan, dat op tien pond getaxeerd wordt en dat dan aan het begin van de haven gestaan zal hebben. De bebouwing aan de zuidzijde van de haven was niet te vergelijken met die aan de noordkant.

Het vierde kwartier is het kleinste, het telt 36 huizen die tezamen op 150 pond getaxeerd zijn, zodat het gemiddelde iets boven de vier pond ligt. Wij vermoeden dat dit het gebied is ten zuiden van de achterhaven dat thans grotendeels is verdwenen, doch waar Jacob van Deventer op zijn kaart nog een strook bebouwing langs een kade aangeeft. Gezien het grote aantal, moeten ook deze huizen zeer smal geweest zijn en kan men een verkaveling van ongeveer vier meter per huis verwachten. Slechts de vier eerste waren iets groter, zij zijn het hoogst aangeslagen (acht, zeven, zes en tien pond) en lagen vermoedelijk in de buurt van de markt. Het negende huis is aangeduid met „Ariaen Clays, sluysenaar huys” en getaxeerd op twee pond. Wellicht was dit de woning van de wachter van de spuisluis. In de verdere reeks kleine panden vallen slechts drie huizen op, die een hogere aanslag van zeven pond hebben.

Goedereede in later tijd.

Het is opmerkelijk dat de verhoudingen in het stadsbeeld, die wij in 1545 zagen, in later eeuwen vrijwel geen wijzigingen hebben ondergaan. De Noordzijde geeft tot op de huidige dag de grootste huizen te zien. De Zuidzijde heeft door de latere inpolderingen wat achterland gekregen. Wellicht zijn er daardoor wat grotere huizen ontstaan. Toch heeft deze kade de overzijde nooit ingehaald. Ook de Pieterstraat heeft iets van zijn betekenis behouden, terwijl de Catharinastraat en de Kerkstraat nog steeds zeer kleine panden bezitten. Een beeld van deze kleine stad, anderhalve eeuw na het kohier en voortlevend in de schaduw van het grote verleden, geeft Van Dam in

²⁵ Van Dam, *o.c.*, 18 en 19.

²⁶ *Tegenwoordige Staat*, VII, 127.

zijn beschrijving van 1680 ²⁵.

„Recht nade Marckt uyt/ hebje de Pieterstraet/ dat een redelijke lange Straet is/ en die loopt tot aen de Stakettingh toe/ genoemtdanders den Speuydijck, van daer heb ghy een Straet die beneffens de Stats Muynren staet/ en tot aen de Koepoort toe streckt ofte loopt/ genaemdt de Visserstraet/ alsoo de slechte Luyden en Vissers daer woonden; van de koepoort koomje in de Molestraet/ die hem streckt tot aen de Noordstraet toe; daer heeft eertijds de Beeste of Verkemarkt geweest/ zijnde recht achter het Stadthuys/ daer des Marktdaeghs veel koejen/ Schapen/ Verkens &c. ter marckt wierden gebracht. Voorts hebje een Kerckstraet/ die van de Marcktzijde mede loopt tot aen de Noordstraet. De Noordstraet streckt hem voor by de Doelstraet ende de Doelpoort/ tot aen de Hoofpoort toe; dit is een van de grootste Straten binnen Goeree gheweest. Van de Hoofpoort loopje recht in de Katharinestraet/ die loopt tot aen de Haven toe. De Noordzijde van de Haven die streckt tot aende Marckt toe. Ende in de Pieterstraet daer hebben schoone ende kostelijcke Huysen gestaen/ gelijk aen de Zuytzijde van de Haven als noch te sien is/ de Ysers steken noch in sommige Huysen/ daer de houten ingelegten hebben/ om haer Netten te droogen. Achter de Zuytzijde van de Haven is mede een straet geweest/ die hem streckte van 't Beckaf tot aen Vrouwmariapoort toe/ ghenaemt de Venckelstraet. Deze voorschreve Straten zijn altemael dicht betimmerd geweest met veel magnifijcke Huysen. Achter de Pieterstraet daer staet de Kerck/ die hem streckt tot aen de Molestraet/ Visserstraet ende aen de Kerckstraet/ (waer van het Kerckhof aen de eene zijde treffelijck bemuert is geweest): Dit is een seer schoone ende groote Kerck/ versien gheweest met een braven Orgel/ daer by een schoon Choor ende Hoofkapelle; dit kunt gy alle noch sien/ maer seer vervallen. Dichte by de Kerckstraet is 't Gasthuys/ en de Toorn van de Kerck is soo hoogh en schoon/ dat veel Steden niet behoef te wijken/ is oock uyt geen bekrompen beurs ghebouwt/ die meenigte van Jaren onderhanden is geweest/ tot datse eyndelijck in den Jare vijftien hondert twaelf volmaect is”.

Toen de zeekust in de 17de eeuw verder van de stad kwam te liggen en de behoefte aan havenruimte kleiner werd, heeft men een nieuwe grotere spuikom gemaakt op grote afstand van de stad. De achterhaven werd bij het spuikanaal getrokken en er werd een spuisluis bij de markt gelegd. Deze nieuwe toestand vinden wij afgebeeld op de kaart bij Cornelis van Alkemade (1729). De watermolen, timmerwerf en de zuidzijde van de behouwing van de achterhaven zijn dan reeds verdwenen. Het oostelijk deel van de haven was het belangrijkste en bleef intact. De

²⁷ *Verslag omtrent 's Rijks oude archieven*, VII, 1884, 104.

brede kade aan de noordzijde werd gedeeltelijk bebouwd, zodat de Catharinastraat niet meer op de haven uitkwam doch als een smalle straat doodliep. Doordat het open gedeelte van de kade iets korter is geworden is het stadsbeeld nu meer besloten. Het aantal huizen was ondanks deze toevoeging verminderd. In het begin der 18de eeuw waren er nog slechts 116 huizen waarin 350 mensen woonden, de kinderen beneden de vier jaar niet meegerekend²⁶. Dat deze kleine gemeenschap de grote erfenis uit het verleden niet in stand kon houden, blijkt duidelijk uit het lot van de grote middeleeuwse kerk.

Zoals wij zagen noemde Van Dam het gebouw in 1680 reeds vervallen, dit ondanks het feit dat de Staten van Holland in 1632 een subsidie van f 1000.— hadden verleend voor reparaties²⁷. Reeds spoedig bleek, dat Van Dam goed gezien had. Door zware stormen, waarvan de eerste in 1703 en de tweede in 1705 plaats vond, stortte het oude gebouw geheel in²⁸. De Staten van Holland gaven in 1708 vergunning tot het houden van een loterij maar de opbrengst was niet voldoende voor een algeheel herstel²⁹. Slechts het koor werd in 1709 weer voor de dienst geschikt gemaakt en aan de westzijde afgesloten door een tweede apsis, juist zoals men dit meer dan honderd jaar vroeger bij de Nieuwe Kerk te Dordt gedaan had. De omtrekmuren in het kerk-schip bleven nog staan, zij komen op het kadastrale minuutplan nog voor. Zelfs thans staat er nog naast het tot kerk ingerichte koor een ruïne-achtig fragment van het vroegere noord-koor.

De huizen bleven beter intact dan de kerk en de stadsmuren, hoewel hier in de 18de eeuw meer huizen verkleind dan vergroot werden. Tegen het einde der 18de eeuw schijnt er weer een kleine bloeiperiode te zijn geweest, die enkele zeer fraaie huizen heeft nagelaten. Het mooiste 18de-eeuwse pand is *Kerkstraat nr. 1* (afb. 9), op de hoek van de Pieterstraat gelegen, dat een dubbele topgevel heeft. De strekken boven de vensters zijn van een rodere baksteensoort dan het overige metselwerk. Verschillende details van dit huis tonen grote overeenkomst met het huis *Kerkstraat 7*, ten zuiden van de toegang naar de kerk, dat een eerste steen uit 1773 in de achtergevel bezit. Ook het fraaie huis te Ouddorp, Westersstraat 11-13-15, tegenover de kerktoren gelegen, door een fronton bekroond en gedateerd 1774, toont veel overeenkomstige details. Wanneer wij

²⁸ Verslag omtrent 's Rijks oude archieven, VII, 1884, 104.

het huis Kerkstraat 1 te Goedereede op 1775 stellen, zullen wij niet ver mis zijn.

Bij vele gevels, die in de 18de eeuw of in het begin van de 19de eeuw vernieuwd werden, pastte men oude onderdelen zoals hoekblokjes en waterlijsten opnieuw toe. De herbouwde gevels waren zeer eenvoudig van vorm. Zij werden vaak bekroond door sobere tuitgevels, die sterk afstaken tegen de oudere trapgevels. De vele herbezigde oudere fragmenten wekken de indruk dat men na de brand van 1482 de stad herbouwd heeft met overwegend stenen gevels van sober karakter. Indien er meer ornamenten of gevelstenen waren geweest dan zou men die bij de herbouw in de 18de eeuw wel weer hebben toegepast. Wij vermoeden, dat er op dit kleine eiland geen steenhouwers waren en dat men alle natuursteen onderdelen kant en klaar van elders moest aanvoeren, een situatie die het maken van gevelstenen niet bepaald bevordert. Slechts het stadhuis is in het bezit van gevelstenen, zonder twijfel afkomstig van het oudere gebouw.

Een essentiële verandering in het stadsbeeld betekende de entree van de lijstgevel in de 19de eeuw, waarbij zelfs de dakvorm werd aangetast. Vermoedelijk heeft de bouw van het stadhuis in 1852 deze nieuwe gevelarchitectuur sterk gestimuleerd. Opvallend is dat de lijstgevels slechts bij een bepaald huistype, het grotere huis, wordt toegepast. Wij vinden dit element dan ook alleen bij de huizen aan de haven. De huizen van eenzelfde type hebben in eenzelfde milieu vaak een gemeenschappelijke levensloop, waardoor de eenheid in een stadsbeeld ondanks wijzigingen vaak op verrassende wijze behouden blijft.

Omdat de middeleeuwse gebouwen, zoals de kerk, stadsmuur en stadhuis alle verloren zijn gegaan, zullen wij onze aandacht thans richten op de voornaamste erfenis die Goedereede buiten zijn toren behouden heeft, de oude huizen van de stad.

De huizen aan de noordzijde van de Markt.

De huizen aan de noordwand van de Markt vormen een bijzonder interessante reeks panden, die alle in een korte periode, na de stadsbrand van 1482 en voor het midden van de 16de eeuw tot stand blijken te zijn gekomen. Deze huizen vertonen een grote onderlinge gelijkenis. Zij bestaan uit een voorstuk van beganegrond met verdieping, dat steeds vier vakken diep is. Het vierde vak is breder dan de eerste drie hetgeen veroor-

²⁹ Verslag omtrent 's Rijks oude archieven, VII, 1884, 104.

zaakt wordt door de grote keukenschouw. Deze schouw bezat een zeer breed rookkanaal waartegen op de verdieping nimmer een tweede stookplaats geplaatst was. Indien er op de verdieping een schouw was, stond hij meer naar voren. De benedenruimte van het voorstuk zal verdeeld zijn geweest in voorhuis en binnenkamer of haard, welke laatste ruimte als woonvertrek en keuken gediend heeft. De trap was tegen de achterwand van de binnenkamer geplaatst in de hoek tegenover de schouw. Het voorstuk was niet onderkelder.

Achter dit voorstuk bevindt zich steeds een achterkamer, die vaak eveneens vier vakken diep was. De achterkamer was onderkelderd en lag daardoor soms iets hoger dan het voorstuk. Soms was er boven de achterkamer nog een verdieping. Wij zullen de huizen aan de haven thans afzonderlijk bespreken.

Het huis *Markt 1* werd in de 18de eeuw grotendeels vernieuwd. Toch kunnen wij zelfs nog van buiten de oude indeling aflezen van de zijgevel aan de Kerkstraat. Het voorhuis verraadt aan de muurankers de indeling in vier vakken waarvan het laatste het grootst is. De achterkamer heeft een verdieping doch is iets lager dan het voorstuk. Dit huis kan in 1545 het eerste huis van het eerste kwartier geweest zijn. Het behoorde dan aan Dymen Hugensz. en werd getaxeerd op acht pond.

Het aangrenzende huis *Markt 3* (afb. 11) heeft nog een vroeg-16de-eeuwse voorgevel. Het voorstuk van het huis is hier nog grotendeels oorspronkelijk. De achterkamer schijnt in de 17de eeuw te zijn vernieuwd. De beganegrond van het voorstuk is ± 3.50 m hoog. Van voren is het huis smal doch naar achteren wordt het breder. Beneden is veel vernieuwd; er is echter nog steeds een indeling in voorhuis en binnenkamer. Op de verdieping was de structuur van het huis beter te herkennen. Onder de moerbalken was de ruimte slechts 2 m hoog. De moerbalken bezitten hier sleutelstukken met peerkraalprofielen; enkele rusten nog op hun korbeels en muurstijlen; bij de andere ziet men de pengaten van deze onderdelen. Het voorstuk telt ook hier vier vakken, waarvan de voorste drie gelijk zijn en het achterste vak breder is. Op de verdieping is geen stookplaats aanwezig. In het vierde vak aan de linkerszijde bevindt zich nog het brede rookkanaal van de grote schouw van de binnenkamer.

De achterkamer van dit huis moet in later tijd, vermoedelijk in de 17de eeuw zijn vernieuwd. Hij bestond uit een onderhuis, waarin resten van een

oude keuken, die eens met een trapje uit de binnenkamer te bereiken was, en waarschijnlijk als bijkeuken heeft gediend. Daarboven was een hoge kamer. Een verdieping ontbreekt hier. Aan de achterzijde van de achtergevel van het voorstuk waren sporen van een rookkanaal, dat vermoedelijk tot een ouder achterhuis behoort heeft. Opvallend is dat de verdieping van dit huis nog niet erg ontwikkeld is. Bij de achterkamer ontbreekt zij geheel, aan de voorzijde is zij heel laag. Toch was dit een belangrijk pand dat wellicht mede door de goede stand in 1545 op een huurwaarde van tien pond gesteld kan zijn geweest.

Het volgende huis, *Markt 5* (afb. 11), thans naast het stadhuis gelegen, zou in 1545 kunnen hebben toebehoord aan Adriaen Willems. Het werd eveneens getaxeerd op tien pond. Het huis is sinds de vergroting van het stadhuis van 1852 naast dit gebouw gelegen. Dit huis heeft een eenvoudige gepleisterde gevel en is dieper dan de buurhuizen omdat het achter de huizen van de Kerkstraat doorloopt. Zowel het voorstuk als de achterkamer zijn in het bezit van een verdieping. Het huis dat hier op volgt zou, als onze interpretatie van het kohier juist is, in 1545 aangeslagen zijn met zes pond. Dit achten wij slechts mogelijk indien het toen nog niet in het bezit was van een verdieping.

Het huis *Markt 7* (afb. 11) is het *raadhuys* dat in 1852 geheel werd vernieuwd en in de plaats van twee afzonderlijke panden is gekomen. Het rechterdeel staat op de plaats van het middeleeuwse raadhuys. Dit was even breed als de normale huizen en voegde zich geheel in de verkaveling. In tegenstelling tot de woonhuizen was het van een hoge kelder of onderhuis voorzien. Deze benedenruimte diende als vleeshal. De hoofdverdieping bereikte men door middel van een hoge stoep. Daar vond men de vierschaar, de kamer voor burgemeesters, schepenen en de secretarie. Boven, vermoedelijk op zolder, waren de gevanghuizen³⁰. Het gebouw moet een „hardstenen” gevel hebben bezeten en zou in 1530 herbouwd zijn, nadat het in 1482 was verwoest³¹. De vleeshal werd in de 18de eeuw reeds niet meer als zodanig gebruikt en diende toen als school³². Het kadastrale minuutplan geeft de contouren van het gebouw weer. Wij vermoeden, dat het lange gebouw ook onderverdeeld was in een diep voorstuk, dat vermoedelijk de vierschaar bevatte,

³⁰ Van Dam, *o.c.*, 18.

³¹ *Tegenwoordige Staat*, VII, 127.

³² *Tegenwoordige Staat*, VII, 127.

GOEDEREDE EN ZIJN OUDE GEBOUWEN

Afb. 4. Markt.

(Foto Monumentenzorg, 1953)

Afb. 5. Markt.

(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 6. Kerktoren tijdens het afbreken van de steunberen in 1894.

(Foto Adolph Mulder)

en een achterkamer, die als schepenkamer kan hebben gediend. Het tegenwoordige gebouw, dat van een sobere architectuur en goede verhoudingen is, valt door zijn grotere schaal in de rij smalle huizen enigszins uit de toon. Misschien is de lage onderverdieping die wij in het huidige gebouw aantreffen, nog wel een herinnering aan het oudere stadhuis. Ook de gevelstenen die de voorgevel thans sieren kunnen uit het oudere gebouw overgenomen zijn.

Het huis *Markt 9* (fig. 5 en afb. 11), direct rechts van het stadhuis gelegen, moet eens het grootste huis van het stadje geweest zijn. Het was slechts weinig breder dan de andere huizen van dit blok doch overtrof ze verre in de diepte. Het 24 m diepe huis is door een tussenmuur in tweeën verdeeld. Wij vinden ook hier een vier vakken diep voorstuk en een even diepe achterkamer. Het is duidelijk te zien dat het huis omstreeks het midden der vorige eeuw verlaagd moet zijn. Oorspronkelijk moeten zowel het voorstuk als de achterkamer een verdieping hebben bezeten. De benedenruimte van het voorstuk is ± 5 m hoog. De eerste drie vakken zijn gelijk; het vierde vak is veel groter. De moerbalken worden gedragen door sleutelstukken met een gotisch peerkraalprofiel, die opzij een afschuining met een gesneden roosje tonen. Er zijn sporen van muurstijlen en korbeels. De kinderbinten liggen op de balken; de openingen ertussen zijn gedicht met schuifjes. De moerbalk tussen het derde en vierde vak is verdwenen. Het vierde vak toont een afwijkende constructie; het is te breed voor een normale overspanning met kinderbinten. Er liggen hier een paar zware balken loodrecht op de achtermuur waartussen kinderbinten waren aangebracht, die in deze balken waren ingelaten. Links is de raveling van een brede schouw te zien. Rechts aan de voorzijde van het vierde vak is de raveling van een thans verdwenen spiltrap. Het valt niet moeilijk in het vierde vak de binnenkamer te herkennen, die als keuken gediend heeft. Thans staat een stenen muur ongeveer 75 cm voor de plaats van de vierde moerbalk. Het is niet vast te stellen of deze jongere muur een oudere vervangt.

Van de verdieping van het voorstuk bleef nog slechts een twee meter hoog muurstuk over dat als borstwering diende voor de nieuwe kap. In de linkermuur waren boven het tweede vak de sporen van een vroegere stookplaats te zien. In het vierde vak links vonden wij de roetsporen van de grote keukenschouw.

Het achterhuis was nog meer geschonden dan

het voorstuk. Er zou hier volgens mededeling van de bewoners een kelder geweest zijn die thans gedicht is. De ruimte op de begane grond was lager dan het voorhuis, slechts 3.50 m hoog. In de balklaag was de indeling in vier vakken nog te herkennen. Er waren enkele sleutelstukken van hetzelfde type als het voorhuis zodat wij ook hier muurstijlen en consoles mogen verwachten. De kinderbinten zijn uit de zeer brede vakken verwijderd en vervangen door een dunne balk tussen twee moerbalken. Op het moment dat deze tussenbalk zou zijn aangebracht was er een stookplaats in het tweede vak links waarvoor een raveling werd gemaakt. Van de verdieping van het achterhuis viel niet veel te reconstrueren. In de achtergevel was slechts een groot raam in het midden met een houten latei erboven. De bovenkant van het raam zat ± 3.5 m boven de vloer en zal de hoogte van de ruimte op de verdieping hebben aangegeven.

Wij zien bij dit huis dezelfde indeling, die wij bij de andere huizen tegenkwamen. Alleen zijn de afmetingen veel groter. Het hoge voorhuis, de royale binnenkamer en de zeer grote achterzaal bestempelen het tot een zeer indrukwekkend pand. Indien het eerste kwartier van het kohier van 1545 inderdaad op de hoek van de Kerkstraat begint, behoorde dit grootste huis van de stad toe aan Dingamn Willems en werd het op een huurwaarde van tien pond getaxeerd.

Het huis *Markt 11* (fig. 5 en afb. 11) is slechts weinig kleiner dan het voorgaande. Het is daarbij veel beter bewaard gebleven. Slechts het bovendeel van het dak van de achterkamer is verloren, terwijl de voorgevel ingrijpend is vernieuwd. Door de restauratie die dit huis in de jaren 1961-'62 onderging, deed zich de mogelijkheid voor het uitvoerig te onderzoeken. Veel meer gegevens over de oude indeling heeft dit niet opgeleverd. Wel is er iets meer duidelijk geworden over de wijze waarop een dergelijk huis gegroeid is. Hoewel de eindfase geheel het Goereese type weergaf, bleek, dat er verschillende bouwperiodes voor nodig geweest zijn om dit te bereiken.

Het oudste deel van het huidige pand is de onderkelderde achterkamer. Deze is zuiver rechthoekig en meet 5.5 x 10 m. De overwelfde kelder heeft zowel een ingang aan de achterzijde als aan de kant van het voorstuk. In deze kelder werden twee verschillende waterputten aangetroffen. Het muurwerk van deze achterkamer toonde het grootste baksteenformaat van het huis (5 x 10 x 20; 10 lagen = 61 cm). Deze achterkamer

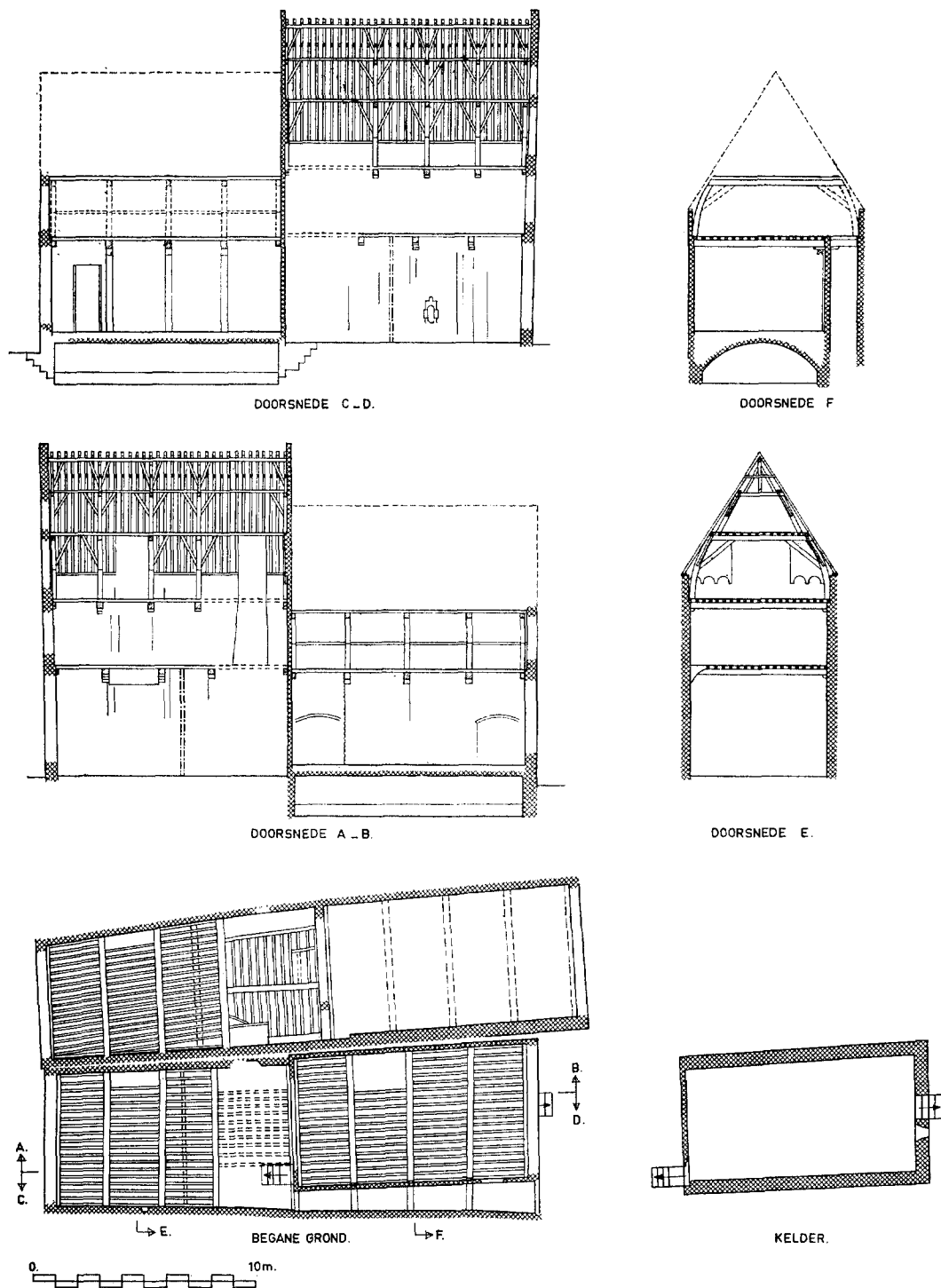

Fig. 5. Goedereede, Markt 9-11. Schaal 1 : 300.

(Tekening Monumentenzorg)

GOEDEREDE EN ZIJN OUDE GEBOUWEN

Afb. 7. Markt 6, 4 en 2.

(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 8. Markt 2, 4 en 6; achterzijde.
(Foto Monumentenzorg, 1962)

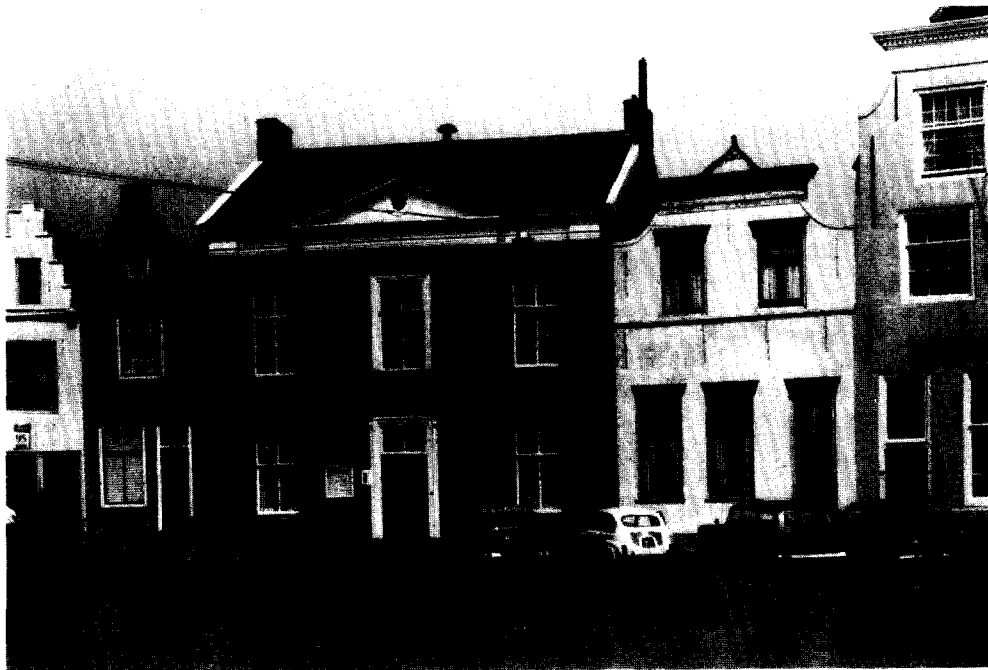
Afb. 9. Kerkstraat 1, bij de Markt.
(Foto Monumentenzorg, 1962)

GOEDEREDE EN ZIJN OUDE GEBOUWEN

Afb. 10. Noordzijde

(Foto Monumentenzorg, 1953)

Afb. 11. Markt 3-11; in het midden het raadhuis uit 1852.

(Foto Monumentenzorg, 1963)

beslaat thans niet de gehele breedte van het terrein dat van achteren breder is dan van voren. Aangezien de achterkamer even breed is als de voorgevel, achten wij het niet geheel uitgesloten, dat er een ouder voorstuk is geweest, dat de zelfde breedte had als de achterkamer. In de rechter muur van de achterkamer dicht bij de achtergevel werd een oude deuropening aangetroffen, die vermoedelijk tot de eerste aanleg behoorde. Het is moeilijk deze achterkamer te dateren. Waarschijnlijk werd hij in het midden der 15de eeuw aan een ouder voorstuk toegevoegd.

Na de stadsbrand van 1482 werd ook op deze plaats een nieuw pand opgetrokken. Waarschijnlijk werd eerst het buurhuis aan de rechterzijde herbouwd, misschien op een nieuwe gerende perceelsscheiding. Bij de herbouw van het huis Markt 11 werd alleen een deel van het muurwerk van de achterkamer benut. Het nieuwe dak over de achterkamer kreeg de breedte van het gehele perceel zodat het doorliep over de smalle gang tussen de achterkamer en de muur van het buurhuis. De drie moerbalken waarop de spanten van de kap stonden kwamen niet in de muur te rusten, doch werden opgelegd op muurstijlen, die geplaatst bleken te zijn in sleuven, welke hiervoor in het oudere muurwerk waren gehakt. Op de muurstijlen werd een slof geplaatst waarop de balken rusten. Aan de kant van de zaal kreeg deze slof een gotisch peerkraalprofiel. Aan de gangzijde was hij rond afgewerkt. Tussen slof en muurstijl werd een houten console aangebracht, versierd door een nog groter peerkraalprofiel. Op deze wijze ontstond het vreemde profiel, dat onder de balken van de achterkamer te zien is. In de linkerwand waren de stijlen evenals de oorspronkelijke sleutelstukken verdwenen en was het muurwerk grotendeels vernieuwd. Aangezien dit laatste per vak geschied is, nemen wij aan dat hier ook muurstijlen gezeten hebben.

Hoe het voorstuk er na de herbouw na de brand van 1482 uitzag is minder goed vast te stellen. Rechts van het voorstuk was een gemeenschappelijke muur met het buurhuis. In het muurwerk zijn, zowel aan de linker- als aan de rechterzijde, sporen van muurstijlen aangetroffen, die even achter de huidige balken geplaatst waren. Zeer duidelijk waren zij niet te zien omdat in de bouwmuur later veel vernieuwd is. Dit voorstuk, dat vermoedelijk geen verdieping bezat aangezien boven de sporen van muurstijlen ontbreken, toont ook duidelijk de indeling in vier vakken met het grote achtervak waarin aan de linker-

zijde de grote schouw geplaatst was. In het voorhuis werd aan de rechterzijde een merkwaardig natuurstenen nisje gevonden. Helaas was dit geheel afgehakt, het wekte de indruk gotische details te hebben bezeten. Het doel ervan konden wij niet vaststellen.

In het midden van de 16de eeuw moet dit voorstuk zijn vervangen door het huidige dat een verdieping bezit. Aangezien de kap een nokgording heeft en het houtskelet op beganegrond en verdieping ontbreekt, denken wij aan een bouw-tijd omstreeks 1550. De balken rusten op kleine natuurstenen sleutelstukken met een profiel, dat is samengesteld uit een hol en bol. Bij deze herbouw bleef de indeling van de beganegrond-ruimte vrijwel gehandhaafd. Er was weer een indeling in vieren, het achterste vak was iets groter geworden en de schouw bleef aan de linkerkant. Sporen van een scheidingswand tussen voorhuis en binnenkamer werden in het derde vak aangetroffen. In welke tijd deze wand voor het eerst werd aangebracht is moeilijk vast te stellen. Wij vermoeden dat hij bij de 16de-eeuwse herbouw van het voorstuk behoorde. De trap waarvan de plaats door onregelmatigheden in de kinderbinten kon worden vastgesteld, lag aan de rechterzijde achterin het vierde vak. Hier was ook de toegang tot de kelder. Aangezien de muur tussen voorstuk en achterkamer op de beganegrond geheel gesloopt was, kan de plaats van de deur naar de achterkamer en van die naar de gang er naast niet worden vastgesteld.

De verdieping moet aan de voorzijde een grote kamer hebben bezeten; in het tweede vak aan de linkerzijde was eens een stookplaats geweest. Onverklaarbaar is, dat het vierde vak op de verdieping nog groter is dan op de beganegrond. De nieuwe kap van het voorstuk is heel fraai. Er zijn twee jukken boven elkaar en een nokgording die door standvinken ondersteund wordt. Op het eerste juk ligt een vlieringsvloer van kinderbinten, die in het grote vak zwaarder zijn. De nummering met telmerken loopt van voor naar achter. Van het eerste spant tegen de voorgevel is het bovenste juk verdwenen. Het spant tegen de achtergevel draagt nummer vijf. De sporen zijn doorlopend genummerd, de laatste tegen de achterzijde is nr. 32. De achterwand van de zolder toont duidelijk aan, dat dit muurgedeelte werd opgetrokken op een oudere trapgevel. Deze trapgevel behoorde bij de oude brandmuur tussen achterkamer en voorstuk uit de periode toen dit laatste deel nog niet verhoogd was.

De bouwgeschiedenis van dit huis is zo leer-

zaam omdat er uit blijkt, dat ook bij de grootste huizen van de stad nog lange tijd geen verdieping voorkwam. De ontwikkeling in de diepte ging hier vooraf aan de ontwikkeling in de hoogte. Ook bij de behandeling van het stadhuis spraken wij reeds het vermoeden uit, dat het in 1530 zou zijn verbeterd of verhoogd. Het is mogelijk dat dit huis in het tweede kwart van de 16de eeuw zijn huidige vorm heeft gekregen.

Dit huis staat thans bekend als het huis van Paus Adriaan, de reden hiervoor bleek niet te achterhalen. Zoals wij zagen, lag de pastorie in de omgeving van de kerk, vermoedelijk in de Pieterstraat. Indien Adriaan Florisz. als pastoor van Goedereede zijn parochie bezocht en niet in de pastorie overnachtte, kan hij in ieder notabel huis een onderdak hebben gevonden. Indien wij het eerste kwartier van het kohier van 1545 bij de Kerkstraat beginnen, behoort dit huis aan Maritge Symon Jude en wordt het op tien pond genoteerd. De naam van de eigenares doet ons denken aan een weduwe of dochter en het zou kunnen zijn dat het huis nog kort te voren door Symon Jude is vernieuwd. Hoe onzeker dit alles ook is, de band met Paus Adriaan is er niet waarschijnlijk door geworden.

Rechts van dit huis staan aan de markt nog twee panden die in later tijd ingrijpend vernieuwd schijnen. In het kohier van 1545 kunnen zij beide genoteerd staan voor tien pond huurwaarde zodat het niet onmogelijk is dat zij reeds toen dezelfde omvang hadden als nu. Een onderzoek zal te zijner tijd moeten uitwijzen, wat er nog aan oudere fragmenten in deze panden verborgen zit.

De overige huizen van het eerste kwartier.

Het huis *Noordzijde 1* toont een sterke verwantschap met de huizen van het voorgaande blok. Het huis ligt op de hoek van een zijstraat en bezit een voorgevel met enige oude fragmenten, zoals een gotische waterlijst onder de top (afb. 10). Het voorstuk van dit huis is nog oud. Het achterhuis is geheel nieuw en zou na een brand van omstreeks 1900 opnieuw zijn opgebouwd. Volgens mededeling van de bewoners zou dit achterhuis vroeger een verdieping hebben bezeten. Het voorstuk van het huis bestaat uit een beganegrond en een verdieping en is vier vakken diep. Ook hier is het vierde vak breder dan de drie andere. De beganegrondruimte is ongeveer 3 m hoog, de verdieping ongeveer 2.50 m. De moerbalken boven de beganegrond rusten op lange houten sleutelstukken met peerkraalprofiel

die opzij over een gehele lengte een uitholling bezitten met een roosje in het midden, wat erop wijst, dat er hier geen korbeels gebruikt zijn. Het peerkraalprofiel is vrij zwaar en aan drie zijden omgeven door een touwornament. Merkwaardig is dat de balken een schuine zijkant hebben, die voor het sleutelstuk in een hol uitloopt. Deze lange sleutelstukken verraden een Zeeuwse invloed. Op de verdieping treffen wij muurstijlen en korbeels aan, slechts bij het tweede juk ontbreken ze, daar zijn korte sleutelstukken met een ander profiel toegepast. Als deze toestand oud is, zou het erop kunnen wijzen, dat er op dit punt een tussenwand heeft gestaan. De plaats van trap en schouw zijn niet vast te stellen doordat de kinderbinten aan het oog onttrokken zijn. Dit huis kunnen wij in het kohier minder goed terugvinden. Op de voorgaande reeks volgt hier „Arieaen diericx de backer” met een huis dat op vijf pond getaxeerd wordt. Wij kunnen ons in dit hoekhuis zeer goed een bakkerij voorstellen; alleen lijkt de huurwaarde van vijf pond aan de lage kant. Het is niet geheel uitgesloten doch wel minder waarschijnlijk, dat dit pand kort na 1545 vernieuwd zou zijn.

Het huis *Noordzijde 11* heeft een voorgevel, die geheel met Gobertanger steen is bekleed. Het vermoeden, dat wij hier met een middeleeuws pand te maken hadden, werd niet bevestigd. De balklagen en de kap dateren uit de 18de eeuw, zodat wij mogen aannemen, dat het huis toen ingrijpend is vernieuwd. De voorgevel toont geen sporen van oude lijsten zodat wij mogen veronderstellen, dat Gobertanger steen hier opnieuw gebruikt is. Ondanks deze vrijwel algehele vernieuwing van het pand scheen de oude indeling bewaard te zijn gebleven. Slechts het voorstuk heeft een verdieping en is verdeeld in een voor- en binnenkamer. In de achterkamer bevindt zich de keuken. Mogelijk is dit huis, dat in het kohier van 1545 op vijf pond genoteerd moet staan, eerst in de 18de eeuw aan de voorzijde van een verdieping is voorzien. Op deze wijze zou het verklaarbaar zijn dat het middeleeuwse huistype met voorstuk en achterkamer ook hier bewaard bleef. In dit opzicht zou dit huis een voorbeeld kunnen zijn voor een ontwikkeling die meer huizen in dit blok hebben doorgemaakt. Oorspronkelijk kunnen het lage diepe panden geweest zijn, die eerst in de 18de of 19de eeuw over het voorstuk een verdieping hebben gekregen.

Het huis *Noordzijde 35* is een smal pand zonder verdieping, op de hoek van een zijstraat gelegen. Het is het eerste huis van het laatste blok

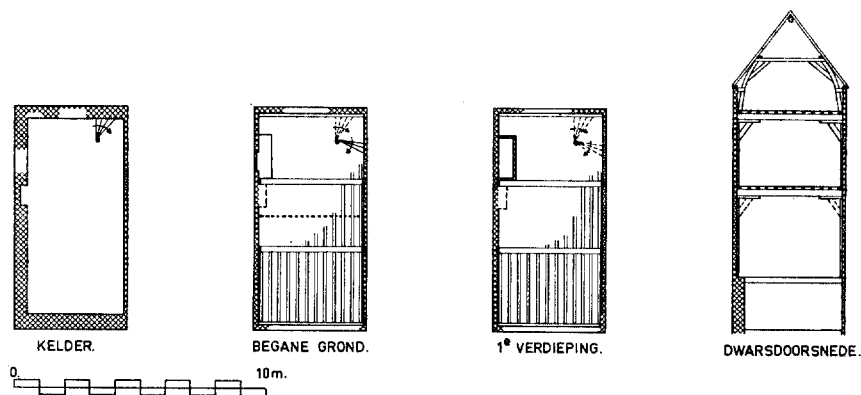

Fig. 6. Goedereede, Markt 6. Schaal 1 : 300.

(Tekening Monumentenzorg)

van de haven, dat overgaat in de Catharinastraat, en representatief voor de kleinere huizen, die wij hier aantreffen. Wij vinden hier weer een voorstuk van vier vakken waarvan het vierde het breedste is. Daarachter is een kleinere achterkamer van twee vakken. Over de ouderdom van dit huis valt weinig te zeggen.

Het huis *Catharinastraat 4*, is een smal diep huis zonder verdieping. De voorgevel bevat enige oude hoekblokjes van Gobertangersteen, mogelijk overgenomen van de oudere voorgevel. De kap van het huis was nog oud ($\pm 1500?$); de balklaag eronder was vernieuwd. De oorspronkelijke indeling van het huis is daardoor moeilijk vast te stellen doch schijnt als volgt te zijn geweest. Een voorhuis van twee vakken, waarachter een binnenkamer, die gevormd werd door een breder vak met een stookplaats aan de rechterzijde. Vroeger was er een wand tussen het tweede en het derde vak. Achter het derde vak was een achterkamer met twee vakken met een stookplaats rechts. Deze achterkamer was in de 18de eeuw verbouwd. De zoldervloer werd naar boven gebracht en de grond uitgediept zodat hier een open onderkamer konden ontstaan. Helaas is de plaats van de trap niet meer vast te stellen. Wij zien hier dus hetzelfde huistype dat wij bij de grotere huizen opmerkten in kleiner bestek terugkeren. Merkwaardig is, dat hier evenals bij het huis Langestraat 40 in Den Briel de bakstenen muur tussen voorstuk en achterkamer ontbreekt.

Enkele huizen uit het tweede kwartier.

De westzijde van de markt wordt begrensd door een groepje van vier smalle huizen, gebouwd op ondiepe percelen. Het is mogelijk dat de verbinding tussen het oostelijke en westelijke

deel van de haven, toen hier nog geen spuisluis was, wijder is geweest en dat hier in de middeleeuwen slechts drie huizen gestaan hebben. Wij veronderstellen, dat men de huizen van het tweede kwartier bij het zuidelijkste huis van dit groepje is begonnen te tellen, omdat de hoge huurwaarden, waarmee het tweede kwartier begint, het eerste aan de Markt verwacht kunnen worden.

De huizen *Markt nr. 6* (fig. 6; afb. 7 en 8) naast de spuisluis gelegen, werden in 1960-'61 gerestaureerd. Het linkerpand is een klein onbetekend huis dat in de gevel het jaartal 1794 draagt. Op het kadastrale minuutplan was het reeds verenigd met het buurhuis rechts. Waarschijnlijk was het reeds toen ingericht tot smederij terwijl rechts de bijbehorende woning was. Het hoge huis rechts verborg achter de eenvoudige 18de-eeuwse puntgevel een gaaf gotisch pand. Het huis is inwendig ± 4 m breed en 8.5 m diep en bestaat uit een kelder, een ± 3.5 m hoge beganegrond en een verdieping van 3 m hoogte. Een achterkamer ontbreekt hier. Het huis telt slechts drie vakken; het voor- en achtervak zijn 3 m, het middenvak is kleiner en is 2.5 m breed. Zowel op de beganegrond als op de verdieping worden de moerbalken en hun gotische sleutelstukken door muurstijlen en korbeels ondersteund. De kinderbinten zijn zeer licht; zij lagen op de balken. De ruimten tussen de kinderbinten zijn niet gedicht door schuifjes. Het valt te begrijpen, dat de grote overspanningen bij deze dunne kinderbinten in later tijd door onderslagbalken ondersteund moesten worden. Toen dit pand gebouwd werd stond het huis aan de rechterzijde er reeds. De muurstijlen zijn tegen de bestaande zijmuur van dit buurpand geplaatst. Het is duidelijk, dat de stookplaatsen

dan ook aan de linkerkant in de eigen muur moesten komen. Of aan de linkerkant reeds in de bouwtijd een buurhuis stond, is moeilijk vast te stellen. In ieder geval bevat de linkerzijgevel van ons pand geen later gedichte vensteropeningen. Wij vermoeden, dat ook de achtergevel oorspronkelijk geheel dicht is geweest. Bij het huis Markt 2, het hoekhuis met de Pieterstraat, is dit het geval. Bij de huizen nr. 6 hebben de achtergevels alleen veel jongere openingen en zijn er geen aanwijzingen voor oudere vensters te vinden. Vooral bij het rechter huis, waarvan de middel-eeuwse achtergevel geheel bewaard bleef en waar de jongere vensters klein zijn, zouden de sporen van oudere vensters te vinden moeten zijn geweest.

Enkele onderdelen gaven enige aanwijzing voor de oude indeling. Op de beganegrond bezat het achterste vak een grote stookplaats aan de linkerkant, op de verdieping was er niet anders dan een geweldig rookkanaal. In de kelder vond men aan deze zijde ook een stookplaats, ongeveer onder de scheiding van het tweede en derde vak; bovendien waren in deze ruimte twee verschillende waterputten. De trap bevond zich eveneens in het achterste vak in de rechter achterhoek. Thans liep de trap hier alleen nog van de beganegrond naar de kelder, doch er waren aanwijzingen te over, dat zij zich vroeger naar boven had voortgezet. Het bewaard gebleven beneden-deel van deze trap was vermoedelijk niet ouder dan de 17de-eeuw en kan dus niet tot de oorspronkelijke aanleg behoord hebben. Het is moeilijk met zekerheid te zeggen of de trap steeds op deze plaats heeft gestaan. De waarschijnlijkheid is echter groot, aangezien in de balklaag boven de beganegrond slechts een andere raveling voorkomt en wel aan de linkerkant van het tweede vak. Hier lag een zwaardere kinderbint op ± 80 cm uit de muur, hetgeen een oorspronkelijke situatie leek. Voor een trapgat was de afstand tot de muur te gering. Het is waarschijnlijker, dat dit balkje bedoeld was om de vloerplaat te dragen voor een schouw van de verdieping.

De indeling van het huis kan als volgt geweest zijn: Het voorhuis zal ongeveer anderhalf vak diep zijn geweest. Er waren enkele aanwijzingen, dat op dit punt reeds vroeg een wand stond. Daarachter was de binnenkamer met zijn grote kookschouw aan de linkerkant. Vermoedelijk kreeg dit vertrek zijn licht alleen door vensters naar het voorhuis. Een trap in de rechterhoek gaf toegang tot de kelder, die als spoelkeuken diende

en waar een put was en misschien ook reeds in oorsprong een stookplaats. De spiltrap in de hoek van de binnenkamer liep door tot de verdieping. Vermoedelijk was hier een vertrek dat aan de voorzijde licht ontving en in het tweede vak links een schouw bezat.

In de 18de eeuw werd het huis ingrijpend verbouwd. De voorgevel en de kap werden vernieuwd; slechts een oud spant bleef bewaard; de helling van de kap werd daarbij iets minder stijl. Het inwendige van het huis werd geheel gewijzigd. Op de beganegrond ontstond een zijkamer met een nieuwe stookplaats. Er werd een nieuwe trap in het midden van het huis aangelegd. Dit alles werd eerst mogelijk toen de binnenkamer een eigen venster in de achtergevel kreeg. Op de verdieping ontstonden er twee kamers, die enkele bedsteden bevatten.

De vernieuwde voorgevel is van een uiterst sobere architectuur. De strekken boven de vensters zijn gemetseld van een rode baksteen, terwijl aan de gevel een lichtere baksteensoort gebruikt is. Een bijzonderheid van de gevel verdient nog genoemd te worden. Dat was het schuifbare venster achter het bovenlicht van de deur, dat normaal opgeschoven was doch kon worden neergeschoven, als de deur openstond. Op deze wijze kon de deur in een venster worden gewijzigd. Van dit typische detail, dat vroeger meer in ons land voorkwam en dat wij zelfs bij de voordeuren van de Zuidafrikaanse boerderijen aantreffen, is te Goedereede nog een tweede voorbeeld te vinden in een ander klein huis aan de Haven.

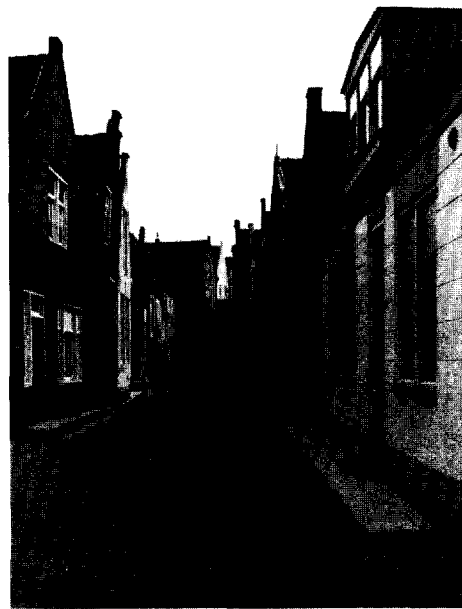
Vermoedelijk kan dit ene kleine huis, dat wij door de restauratie zo uitvoerig konden onderzoeken, als voorbeeld gelden voor het type van dit rijtje. Bij deze huizen was de achterkamer weggelaten en het voorstuk behield zijn indeling in voorhuis met daarachter de binnenkamer of haard. Doordat een binnenkamer steeds indirect licht vanuit het voorhuis kreeg, kon men volstaan met een gesloten achtergevel. De kelder, die anders onder de achterkamer lag, werd nu onder het voorstuk geplaatst.

Indien er in 1545 geen huis ten zuiden van dit pand heeft gestaan, was het het eerste huis van het kohier; het behoorde dan toe aan Anthonis Huygez. en werd getaxeerd op acht pond. In het buurhuis rechts, dat op zeven pond getaxeerd werd, woonde Grietje Seylmakers. Daarop volgde Daentge Willems met een huis voor tien pond, dat het hoekhuis geweest zou kunnen zijn. Joost Claysz., die op hem volgde met een huis van tien

GOEDEREDE EN ZIJN OUDE GEBOUWEN

Afb. 12. Pieterstraat, naar de Markt.
(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 13. Kerkstraat, naar de Markt.
(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 14. Pieterstraat 3, 5 en 7.
(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 15. Pieterstraat 15, 17, 19, 21 en 23.
(Foto Monumentenzorg, 1963)

Afb. 16. Molen (1791) aan de westzijde van de stad.

(Foto Monumentenzorg, 1963)

pond, zou dan het eerste pand in de Pieterstraat hebben bezeten.

Het huis *Pieterstraat 17* (afb. 15), gebouwd op een der erven tussen de Pieterstraat en de Achterhaven, is een der breedste panden van deze straat. Zoals vrijwel alle huizen in deze straat bezat het geen verdieping. Het voorstuk bestaat uit drie vakken waarvan het achterste vak het diepste was. De gotische consoles onder de moerbalken wezen uit, dat er vroeger muurstijlen en korbeels waren geweest. De vrij brede velden die voor de kinderbinten een te grote overspanning gevormd hebben, werden vermoedelijk later onderverdeeld door tussenbalken. Thans is rechts in het voorhuis een zijkamer afgescheiden. Of deze op een oorspronkelijke aanleg teruggaat, was niet te constateren. Ook hier is achter het voorhuis de binnenkamer te herkennen door het bredere eindvak. In de achtergevel op zolder was nog duidelijk te constateren, dat de schouw hier in het midden van de achterwand heeft gestaan. Later werd hij verplaatst naar de rechterzijmuur. De kap boven het voorste deel is nog oud en telt twee jukken boven elkaar. Boven de onderste jukken lag een vlieringvloer. Achter het huis was een smallere achterkamer, waarvan wij de ouderdom niet goed vast konden stellen. Op het minuutplan van het kadaster uit 1820 komt hij reeds voor. Wij achten het niet uitgesloten, dat hij op een oudere aanleg teruggaat. Achter de eenvoudige puntgevels van de Pieterstraat gaan vooral aan de zuidzijde nog verschillende oude panden schuil, die alle van hetzelfde type schijnen te zijn: een voorstuk met een breed eindvak en een smalle achterkamer.

Bij het huis *Pieterstraat 12*, aan de noordzijde van de Pieterstraat gelegen, troffen wij een achterkamer met verdieping aan terwijl het voorstuk er geen bezat. Het huis *Pieterstraat 4*, een smal

pand achter het huis op de hoek van de Kerkstraat gelegen, is een der weinige oude huizen in deze straat met een verdieping. De latere gevel van gele baksteen heeft hoekblokjes van Gobertanger steen, die ons doen vermoeden, dat hij een oudere gevel heeft vervangen. Ook aan de oostzijde van de Kerkstraat zijn nog enkele oudere huizen te vinden, waarvan er nog twee in het bezit zijn van een oude trapgevel van baksteen met Gobertanger hoekblokjes en een waterlijst onder de topgevel. Nog tot voor kort stond hier tegenover de toegang naar de kerk een soortgelijk huis, dat in het bezit was van een verdieping³³. Aan de oostzijde van deze straat bezit het huis *Kerkstraat nr. 5* nog een gotische waterlijst onder de topgevel zoals wij bij Markt 3 en Noordzijde 1 opmerkten. Aan de achterzijde vinden wij hier een achterkamer met verdieping. De gevel van dit verdiepingloze pand is gepleisterd.

Aangezien wij in het derde kwartier aan de zuidzijde van de Haven geen oude huizen hebben kunnen ontdekken en het vierde kwartier thans verdwenen is zullen wij hiermede ons overzicht besluiten.

Wij komen na dit overzicht tot de conclusie, dat bij de huizen van Goedereede het binnenwerk belangrijker is dan de eenvoudige gevels. Wij treffen hier nog vele huizen aan van omstreeks 1500, die ons enkele plaatselijke bijzonderheden te zien geven. Het allerbelangrijkste van dit stadje is echter dat de onderlinge verhoudingen zo goed bewaard zijn gebleven waardoor het in zijn geheel als een monument is te beschouwen.

³³ *Bouw. Weekbl.*, 61 (1940), 358. — *Heemschut*, 18 (1941), 75.

SUMMARY

GOEDEREDE AND ITS OLD BUILDINGS

BY R. MEISCHKE

There is a close relationship between the well-preserved little town of Goedereede, second town of Voorne, and the larger town of Brielle. In the course of the 13th century Goedereede developed along the dike of the first polder behind the dunes of the island of Westvoorne. Although the settlement must have been granted town rights as early as 1312, it had no parish church of its own, but remained sub-

ordinate to the church of a neighbouring village, Westvoorne or Ouddorp. Until the beginning of last century large portions of a 12th century building were incorporated in the church there, which thus belonged to the oldest churches of the South Holland and Zeeland islands.

Goedereede expanded considerably in the 15th century. A spacious dock was laid out in an area, situated outside the dike, which was silting up

at a great rate. A large reservoir for the improvement of the flow of water at ebb and flood tide was situated west of the harbour. In 1482 the town obtained the right to build a watermill here, which was worked by the tide. Harbour and town were protected from the sea by a wall. After the dock, which is larger than Brielle's Maarland harbour, had been completed, a short period of great prosperity followed. In 1450 the church was raised to the position of parish church. The building was enlarged, but its quality did not rise above the standard of the current type of regional village church. The most outstanding feature of the town was the handsome tower, erected between 1467 and 1512. It has been used as a lighthouse for a long time now.

In 1482, during its period of prosperity, the town was badly damaged by a fire, which left only the church and a few houses standing. The ensuing reconstruction seems to have been undertaken on a liberal scale. Many houses survive that date from this time of rebuilding as well as from the 16th century. In many cases alterations to the façades hide all external evidence; internally, however, the fabric is clearly recognisable as belonging to that period.

The prevailing type of house at Goedereede appears to be that with a room in front and a back room. „Side rooms” or double houses have not been discovered. The back rooms are as a rule rather deep here, and occasionally of a size equal to that of the front room. They probably served as reception rooms. The large fireplace of the kitchen or the central chimneyplace was in the last bay of the front room and was often of a generous size. A kind of inner room was divided off from the front room and gave access to the back room or the stairs leading to the first floor. One of the best examples of this type is 11 Markt, a house renovated in 1962.

In some of the smaller houses standing in a parcel of very limited depth we often find no back room at all. The arrangement of the front room, however, was not affected in these cases: the last wide bay again contains the large fireplace on one side, while on the other side a flight of stairs leads to the first floor.

The great number of houses that all belong to a period (c. 1500) restricted within narrow limits of time, and show a close resemblance in most respects enable us to prove the occurrence of a clearly defined type of domestic architecture.

MIDDELHARNIS EN SOMMELSDIJK

DOOR

H. P. R. ROSENBERG

Middelharnis en Sommelsdijk, waarvan de dorpskernen een aaneengesloten gebied vormen, vertonen in hun stedenbouwkundige aanleg een sterke verwantschap. Het aspect van beide dorpen wordt bepaald door twee dominanten: de haven en de Kerkring, verbonden door de voornaamste verkeersader, tevens marktplein, de Voorstraat. Rechts en links van de Kaai, het punt, waar de Voorstraat de haven bereikt, strekt zich aan weerskanten van de dijk een bebouwing uit.

In beide gevallen is de Kerkring een ruim, met bomen beplant grasveld, op het midden waarvan de kerk staat. Wij zien hier een dorpsstypen, dat kenmerkend is voor talrijke dorpen op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden; op Overflakkee hebben behalve Middelharnis en Sommelsdijk ook Dirksland, Oude Tonge en Ooltgensplaat, die alle drie in de loop der 15de eeuw ontstonden, een dergelijke aanleg¹. Zeeuwse voorbeelden zijn Nieuwerkerk op Duiveland en Sint Analand op Tholen.

De bebouwing rond de Kerkring is in Sommelsdijk (afb. 5) gaver bewaard dan in Middelharnis en vertoont een aantrekkelijk beeld van punt- en trapgevels uit de 17de en 18de eeuw. Van meer allure en zelfs van een min of meer stedelijk karakter is de bebouwing langs de brede Voorstraat, in beide dorpen. Ook hier wordt het aspect gunstig beïnvloed door de beplanting, terwijl aan weerszijden panden uit de 17de, 18de en vroege 19de eeuw zich aaneenrijen, sommige met opmerkelijke trap- en puntgevels, andere met de statige lijstgevels uit de neo-classicistische stijlperiode.

Een belangrijk element in het dorpsbeeld van Middelharnis vormt het 17de-eeuwse raadhuis, dat met zijn deftige gevel in de vormen van het Hollandse classicisme de Voorstraat een monumentale afsluiting geeft. Een verrassende vondst is de wijze, waarop men door een poort onder het bordes de Kerkring betreedt, waar als achtergrond van het raadhuisje de 15de-eeuwse dorpskerk oprijst.

Middelharnis en Sommelsdijk ontstonden kort na het midden van de 15de eeuw, maar werden aanvankelijk overvleugeld door Goedereede, de gunstig gelegen havenstad, die tevens marktcentrum voor de wijde omgeving was. Toen aan deze bloei een ontijdig einde kwam door het verzanden van de haven in de tweede helft van de 16de eeuw, werd de monopoliepositie van Goedereede overgenomen door het zich snel ontwikkelende Middelharnis.

Gedurende de 17de en 18de eeuw zette deze gunstige ontwikkeling zich voort, wat onder meer blijkt uit de bouw van het monumentale raadhuis in 1639. De positie als marktcentrum voor het eiland werd nog versterkt door de aanleg van een dam, die Overflakkee met Goeree verbond en die in 1751 gereed kwam. Ook Sommelsdijk profiteerde van deze welvaart en de ontwikkeling van dit dorp ging dan ook min of meer parallel met die van Middelharnis. Na een sterke economische teruggang in de Franse tijd, in welke jaren een Frans bestuursambtenaar het plan lanceerde tot samenvoeging van Middelharnis en Sommelsdijk tot „Napoleonstad”, volgde een nieuwe tegenslag door de afscheiding van België, waardoor een belangrijk afzetgebied van verse vis verloren ging tengevolge van de hoge Belgische invoerrechten. Sindsdien hebben beide dorpen zich echter hersteld, waartoe de openstelling van het kanaal door Voorne in 1830, de instelling van stoombootverbindingen met Rotterdam en in het begin van deze eeuw de aanleg van de stoomtramlijnen der Rotterdamse Tramwegmaatschappij veel hebben bijgedragen. Sommelsdijk was tot 1805 een Zeeuwse enclave, hetgeen een voortdurende bron van moeilijkheden vormde tussen dit gewest en Holland.

De kerk van Middelharnis (afb. 2), die wereldberoemd werd, doordat Hobbema haar afbeeldde op zijn schilderij „Het laantje van Middelharnis” uit 1689, thans in de National Gallery te Londen² (afb. 1), is een ruime, laatgotische dorpskerk uit het derde kwart van de 15de eeuw.

¹ S. J. Fockema Andreae in *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I, Amsterdam 1948, 113, 114. — R. G. den Uyl, „De dorpen van Flakkee”, *Jaarverslag insti-*

tuut Stad en Landschap van Zuid-Holland, 1952, 28-35.

² Het doek werd in 1783 door Middelharnis aangekocht uit de nalatenschap van Theodorus Kruislander,

Omstreeks 1500 verrees een noordelijke zijbeuk, waarvan de scheibogen gedragen worden door zuilen met kapitelen, die een enkelvoudige krans koolbladeren hebben. De rijzige, uit vijf verdiepingen bestaande toren is zeer eenvoudig behandeld en draagt een sierlijke, natuurstenen balustrade. De spits met peerbekroning, die Hobbema uitbeeldde, werd in 1811 gesloopt ten behoeve van een optische telegraaf. Aan de noordzijde heeft de kerk een kapel met hoge puntgevel, die aanvankelijk door een muur van de kerkruimte was afgescheiden.

De toren is verwant aan de, mogelijk iets latere, torens van Dirksland en Nieuwe Tonge, die dezelfde opbouw in een aantal bakstenen geledingen vertonen, waarvan evenals in Middelharnis de onderste begeleid worden door haakse steunberen. Hij heeft over de benedenverdieping een kruisribgewelf; het schip en de zijbeuk zijn overdekt met houten tongewelven boven trekbalen. In 1904 werd het gebouw door een zware brand geteisterd, die slechts de toren en de muren van de kerk overeind liet staan. Ook de zuilen tussen de zijbeuk en het schip werden, zij het niet onherstelbaar, beschadigd. Het rijke 17de-eeuwse meubilair ging verloren.

Onder leiding van de architect J. Verheul vond in 1905 de restauratie plaats. In 1948 brandde het bouwwerk opnieuw uit; ditmaal stond de herbouw onder leiding van ir. M. C. A. Meischke. Bij deze restauratie werd de uit de bouwtijd daterende muur tussen het schip en de kapel aan de noordzijde verwijderd, zodat dit onderdeel thans de indruk van een dwarsschip-vleugel maakt.

De kerk van Sommelsdijk is het overblijfsel van een laatgotische, driebeukige kruiskerk, die — blijkens een steen met inscriptie naast het portaal — voltooid werd in 1499. Volgens een tekstbord in de kerk, waarop de wederwaardigheden van het gebouw vermeld staan, was er aanvankelijk een kruisingstoren, die instortte als gevolg van een brand in 1632. Hierna bouwde men tegen de westgevel een nieuwe toren, die, geheel in gotische stijl opgetrokken, drie jaar na de brand gereed kwam. In 1799 brandden kerk en toren opnieuw volkomen uit; het ontbrak het dorp toen aan middelen om een totale herstelling te bekostigen en slechts het schip, dat door het

slopen van zuilen en scheibogen tot een enkele, weinig bevredigende ruimte werd samengetrokken, alsmede de toren werden gerestaureerd. De toren bleef zonder spits, zodat thans Sommelsdijk en Middelharnis beide door stompe torens worden beheerst. De herstelling van de Sommelsdijkse kerk kwam in 1807 gereed, de toren pas tien jaar later. Ook hier was door de brand een gaaf protestants kerkinterieur verloren gegaan. Het neo-barokke orgel, dat in 1821 gereed kwam, vormt hiervoor slechts een schamele vergoeding.

Tegen de noordelijke wand van het priesterkoor had men na de brand van 1632 de huizen aan de zuidzijde van het Kerkstraatje gebouwd. Hieraan is het te danken, dat deze koormuur na de verwoesting van 1799 aan sloping ontkomen is. Aan de binnenzijde zijn de moeten van de vroegere vensters, de inkassingen van de muurstijlen en de natuurstenen consoles daaronder nog zichtbaar. Ook twee zijden van de koorsluiting zijn bewaard, evenals de steunberen, die voor het merendeel in de huizen zijn ingebouwd. De meest oostelijke, die voor een deel is vrijgebleven, heeft een versiering met Gobertanger-hoekblokken.

Opmerkelijk is midden op het terrein van het vroegere koor de ingang tot de grafkelder voor de familie Van Aerssen van Sommelsdijck. Het monumentje heeft een natuurstenen front, bekroond door een opzetstuk met afgekapt wapen, dat wordt vastgehouden door een leeuw en een grifioen, waaronder: anno 1782.

Tegen de noordmuur van het schip staat een hardstenen portaal, gedateerd 1794 en bekroond door een fronton, waarachter een opzetstuk, dat Lodewijk XVI-siervazen draagt.

Het raadhuis van Middelharnis (afb. 3) is ondanks zijn geringe afmetingen een representatief vertegenwoordiger van het Hollandse classicisme uit het tweede kwart van de 17de eeuw. In 1639 maakte Arent van 's-Gravesande het ontwerp, dat werd uitgevoerd door zijn broer Pieter Adriaansz. Noorwits, de latere architect van de Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage.

Arent van 's-Gravesande heeft een niet onbelangrijke bijdrage geleverd in de ontwikkeling van het Hollandse classicisme. Hij bouwde in 1636 de St. Sebastiaansdoelen aan de Korte Vijverberg te Den Haag en ontwierp ook de Laken-

oud-secretaris van Sommelsdijk. In 1822 ruilde het gemeentebestuur dit schilderij voor een kopie daarvan en een romantisch landschap van de Dortse schilder Adrianus van der Koogh, dat beschreven werd als „een verrukkelijk Geldersch landgezicht en voorzien van een

kostbare vergulde lijst" (!). Nadat het in de loop van de 19de eeuw eerst voor f 2457.— en daarna voor f 9600.— in Engeland van bezitter gewisseld was, verwierf in 1871 de National Gallery te Londen dit meesterwerk uit de nalatenschap van Sir Robert Peel.

Afb. 1. Detail uit het schilderij „Her laantje van Middelharnis” van Meindert Hobbema, 1689. De torenspits met peerbekroning werd in 1811 gesloopt ten behoeve van een optische telegraaf.
(Londen, National Gallery)

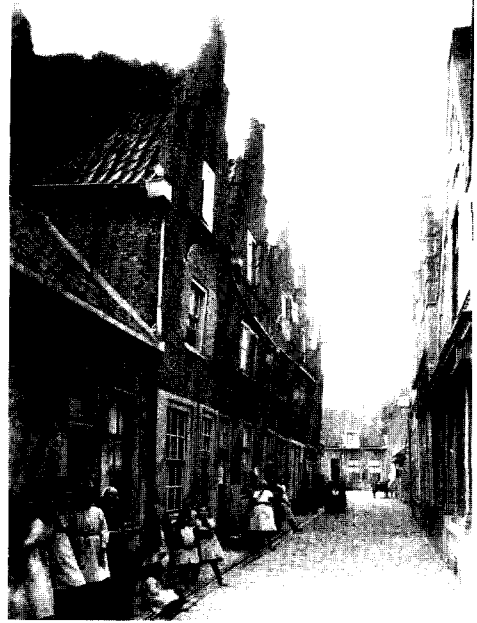

Afb. 2. De kerk van Middelharnis, hersteld na de brand van 1948.

(A.N.P. foto)

Afb. 3. Het raadhuis van Middelharnis, 1639; zij-
vleugels, vermoedelijk uit 1834-'39.
(Foto Monumentenzorg, 1907)

Afb. 4. Zuidelijke wand van de Kerkstraat
te Sommeldijk, voor 1922.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 5. Kerkring en Voorstraat te Sommeldijk.

(Foto K.L.M. Aerocarto n.v.)

hal en de Marekerk in Leiden, beide in hetzelfde jaar begonnen als het raadhuis van Middelharnis.

Bij het laatste bouwwerk is de pilasterordonnantie, zo kenmerkend voor deze stijl, achterwege gebleven, zoals wij dat ook zien bij onder andere de Vleeshal in Delft uit 1660 en bij het onmiskenbaar door het raadhuis van Middelharnis beïnvloede stadhuisje van Vlaardingen, dat Bartholomeus Drijffhout in 1650 bouwde.

De voorgevel van Van 's-Gravesande's scheping in Middelharnis heeft een hoge, met natuursteen beklede, sokkelgeleding, waarvoor een bordes. Onder dit bordes een overwelfde poort, die toegang geeft tot de Kerkkring. De gevel van bel-etage, in baksteen uitgevoerd met natuurstenen hoekblokken, bevat de toegangsdeur, geflankeerd door twee hoge vensters met kruiskozijnen en alle drie door frontons afgedekt. Een breed timpaan met het stadswapen en bekroond door drie allegorische beelden, sluit de gevel af. Uit het schilddak rijst een eenvoudig koepeltorentje op.

De drie beelden op het fronton, Justitia, Caritas en Prudentia, zijn, zoals blijkt uit een gesigneerde ontwerptekening, die op het stadhuis wordt bewaard, uitgevoerd door Pieter Arjensz. 't Hooft (1610—± 1650)³, die ook werkte voor het slot Honselaarsdijk en aan de Oranjezaal van het Huis ten Bosch. Van zijn hand zijn ook de frontonreliëfs van het Oude Hof aan het Noordeinde en van het Mauritshuis (vijverzijde) te 's-Gravenhage.

Inwendig bezit het raadhuisje een raadzaal met Empire-stucwerk en vestibule in dezelfde stijl met een mooi koofplafond. Uit de tijd van deze interne verbouwing zullen ook de kleine zijvleugels met getoogde poortjes, waarboven ronde vensters, dateren, evenals de kroonlijst en de schuiframen van de achtergevel⁴.

In Middelharnis zijn onder de woonhuizen aan de Voorstraat opmerkelijk de mooie, goed bewaarde trapgevels van de nummers 21 en 23, beide met sierankers en een goede roedenverdeling in de vensters. Nr. 23 heeft geprofileerde dekplaten op de trappen, een toppilaster op maskerconsole en als bekroning een ton met het jaartal 1662.

Een schilderachtig specimen van 18de-eeuwse architectuur is de in- en uitgezwenkte topgevel

van het huis Voorstraat 44, nabij de Oostdijk. De gevel heeft sierankers, ten dele nog de oorspronkelijke schuiframen in de vensters en een driezijdig uitgebouwde erker op de linker hoek. Een sierlijk gebogen, geprofileerde natuurstenen afdekking bekroont de gevel. Het pand vormt een goede eenheid met het kleine gerestaureerde huisje Oostdijk 2 uit de 17de eeuw, dat een zadeldak tussen de trapgevels heeft.

In Sommelsdijk vormen in de Voorstraat de huizen 29, 31 en 33 een mooie groep. 29 heeft een tot puntgevel gewijzigde trapgevel met bekronende natuurstenen pijnappel en een gevelsteen, waarop een waterpas, passer en troffel, gedateerd 1683. Nr. 31 is een monumentaal hoog pand uit het laatst der 16de eeuw, waarvan evenals bij 29 de trapgevel verminkt is. Het heeft echter de geprofileerde waterlijsten, sierankers, geblokte ontlastingsbogen en, boven de zoldervensters, Dordtse togen met driepasvullingen bewaard. Inwendig heeft het huis een gang met stucwerk en in de voorkamer een zeer rijk stucplafond en een schouw in Lodewijk XIV-vormen. Links van dit huis heeft nr. 33 een smalle tuiggevel met gebeeldhouwd topfronton, waarop een banderolle met het jaartal 1729, en zware hoekvoluten. Het huis Voorstraat 26 heeft een gave, 18de-eeuwse lijstgevel en inwendig betimmeringen en plafonds uit de bouwtijd.

Een zeer karakteristiek geheel vormen de 17de-eeuwse woonhuisjes met trap- en puntgevels in de Kerkstraat (afb. 4), waarvan de zuidelijke zoals boven vermeld tegen de noordmuur van het vroegere kerkkoor zijn gebouwd. Reeds geruime tijd is men bezig met een restauratie, die tot doel heeft, alle panden in dit gaaf bewaarde straatje te herstellen⁵.

De leiding van dit herstel, waarbij men er naar streeft, voorzover aanwijzingen voorhanden zijn, de oorspronkelijke toestand te reconstrueren, heeft architect T. van Dop, in samenwerking met de directeur Technische Dienst van Middelharnis en Sommelsdijk en de conservator van het streekmuseum. Deze „sanering” in de beste zin van het woord strekt zich ook uit tot een enkel storend element uit de late 19de eeuw, dat door een nieuw pandje met eenvoudige puntgevel vervangen wordt. Verscheidene panden zijn reeds gerestaureerd en in enkele daarvan is het „Streekmuseum

³ E. Neurdenburg, „Pieter Adriaensz. 't Hooft, Haags steen- en beeldhouwer”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 3 (1950), 47-56.

⁴ Volgens B. Boers, *Beschrijving van het eiland Goe-*

dereede en Overflakkee, Sommelsdijk 1843, 264, vond deze verbouwing plaats van 1834-1839.

⁵ M. van Hoogstraten in: *Jaarverslag Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland*, 1961, 40-45.

Goeree-Overflakkee" ingericht, dat in 1956 geopend werd en waarin men onder meer enkele voor het eiland typerende interieurs uit het midden van de 19de eeuw kan bewonderen. Ook wordt hier bewaard een vroeg-16de-eeuwse, zilveren schutterskraag met o.m. het geëmailleerde wapen van bisschop Philips van Bourgondië, Heer van Sommelsdijk. Het ligt in de bedoeling de restauratie van dit straatje, waarbij men onwillekeurig denkt aan het zoveel groter opgezette Stokstraatplan te Maastricht, te completeren door vijf olielantaarns uit de 18de eeuw, die thans in het depot van het museum bewaard worden, hier

te herplaatsen. Ook de bestrating krijgt een passende vormgeving.

Behalve enkele goede, 17de-eeuwse gevels aan de Enkele Ring, rondom de kerk, trekt in de St. Jorisdoelstraat de aandacht de statige lijstgevel van de Doelen, gedateerd 1766 en met een beeldhouwde versiering van wapenschilden rond het middenvenster van de verdieping.

Beide dorpen zijn nog in het bezit van een korenmolen. In Middelharnis staat aan de Lange weg, aan de westzijde van het dorp, de bakstenen stellingmolen „De Dankbaarheid" uit 1849. De stellingmolen „De Korenbloem", aan de noordwestzijde van Sommelsdijk dateert uit 1705.

SUMMARY

MIDDELHARNIS AND SOMMELSDIJK

BY H. P. ROSENBERG

The villages of Middelharnis and Sommelsdijk, situated on the island of Goeree-Overflakkee (South-Holland) constitute one agglomeration. They are, moreover, closely related in plan. They are both characterised by two dominant features: the small harbour and the church and its moated precincts. These two are connected by the main thoroughfare, „Voorstraat", planted with trees and presenting an almost urban aspect with its row of attractive 17th and 18th century houses. In both villages the church is enclosed by modest houses and stands out by its imposing massiveness which rises from the surrounding verdure of lawn and trees.

Economically, Middelharnis and Sommelsdijk, which both began to develop in the 15th century, were at first quite overshadowed by Goedereede. When in the second half of the 16th century Goedereede's harbour was silting up, Middelharnis came to supersede Goedereede as principal regional port. The two villages reached their greatest prosperity about the mid-eighteenth century. A period of economic decline in the first half of the 19th century was followed by one of revival, when a canal was dug across the island

of Voorne and the route to Rotterdam was thus shortened.

The most important monument of Middelharnis is the Council Hall, dating from 1639. It was designed by Arent van 's-Gravesande in the manner of Dutch Classicism. The three allegorical figures of women on the pediment are sculptures by the hand of Pieter Arjensz. 't Hooft, who also contributed work to the Mauritshuis, the Old Court and Huis ten Bosch at the Hague. A gateway under the flight of steps in front of the Council Hall leads to an open space, the site of the large cruciform church. The church dates from the second half of the 15th century and has been restored after fires in 1904 and 1948. The tower, deprived of its steeple since 1811, became world-famous through the painting by Hobbema „The Avenue at Middelharnis" in the National Gallery, London.

The church of Sommelsdijk consists of the nave of a late-gothic cruciform church, gutted by fire in 1799, and a tower that dates from 1635. The Kerkstraat is lined on both sides with 17th century stepped gables, and has preserved the peculiar atmosphere of an old Dutch town.

DE SINT-CATHARIJNEKERK TE DEN BRIEL

DOOR

H. JANSE

Hoog boven het eiland Voorne en bij goed weer al van grote afstand zichtbaar torent de „Dom” van Den Briel. De Briellenaren moet men niet van hoogmoed verdenken, want in deze streek worden alle dikke en grote torens aangeduid met de naam Dom, zoals bijvoorbeeld ook de toren van De Lier in het Westland. Maar trots op hun toren en de aansluitende Catharijnekerk mogen de inwoners van het uit de vaderlandse geschiedenis zo beroemde stadje wel zijn. De toren (afb. 1), die een grondvlak heeft van 16 meter in het vierkant, is 60 meter hoog. De kerk, het schip van een nog groter bouwwerk, onvoltooid en gedeeltelijk weer afgebroken, heeft een plattegrond van 39 x 50 meter en de nok van het dak ligt op een hoogte van 40 meter boven de vloer. Tijdens de onlangs voltooide restauratie is gebleken, dat het peil van die vloer en van het omringende terrein thans nog ongeveer 2 m hoger is dan in de bouwtijd ¹.

Deze restauratie bood tevens de gelegenheid een onderzoek in te stellen naar de omvang en de bouwgeschiedenis van het in 1632 gesloopte koorgedeelte. Op 4 augustus van dat jaar werden de Kerkmeesters gemachtigd de oude muur van het vervallen koor te doen afbreken en de noordzijde van het kerkhof met een stenen muur te bezetten ². Hoe groot dit koor geweest was wist men niet.

Tijdens de restauratie bemerkte men, dat zich ten oosten van de tegenwoordige kerk in de grond resten bevinden van een zeer breed dwarspand. In de spaarzaam bewaarde kerkrekeningen waren aanwijzingen over de bouw van dit dwarspand. Bovendien tekende zich op de oostelijke gevel van de kerk de moet af van een vrij laag dak met houten tongewelf.

Het spreekt haast vanzelf dat men de gedeeltelijk dicht aan de oppervlakte liggende muurresten van de afgebroken kerkgedeelten heeft onderzocht, toen er na de restauratie grondwerken

nodig waren voor de terreinafwerking. Het lag oorspronkelijk in de bedoeling de vermoede contouren van de kerk na afloop van de restauratie in het terrein te laten spreken. Dit idee heeft men echter niet kunnen uitvoeren, daar een veel gecompliceerdere en minder voor het doel geschikte plattegrond te voorschijn kwam. Men heeft nergens de onderzijde van de muren die zich op grote diepten ver onder het grondwater bevinden ontgraven. De sterke verstoring van de bodem, waarin zich veel puin bevindt, maakte het graafwerk eveneens moeilijk. Veel hinder werd ondervonden van de funderingen van een 19de-eeuwse school, die op de plaats van kruising en koor heeft gestaan en omstreeks 1930 is afgebroken. Afb. 5 geeft een overzicht van het terrein tijdens de werkzaamheden.

Helaas is het niet mogelijk geweest in de kerk een onderzoek naar oudere funderingen in te stellen, met uitzondering van het gedeelte onder de toren, dat blootgelegd werd in het kader van een zeer ingrijpende funderingverbetering.

Bij het onderzoek kreeg ik veel hulp van de heer Th. van Straalen, die de nodige opmetingen verrichtte en de verkregen gegevens in tekening bracht. Tevens dank ik hier de heer J. Walraad, opzichter der restauratiewerken, die tijdens de werkzaamheden ontdekte funderingen van een oudere toren en van een zijkapel aan de zuidzijde van het schip in tekening bracht. De gevonden funderingen zijn getekend in fig. 1.

Hierna volgt een chronologisch overzicht van de geschiedenis van het gebouw, zoals die uit de onderzoekingen in het nog resterende kerkgedeelte en in de bodem zijn af te lezen. Dit alles is getoetst aan de spaarzame schriftelijke gegevens, waarover beschikt kon worden ³.

Stichting van stad en kerk.

Brielle ontstond als dijkdorp langs de later verzande Goote. De kerk werd iets landinwaarts

¹ De restauratie stond onder leiding van de architecten Meischke en Schmidt, later Ph. Bolt, in samenwerking met de architecten E. A. Canneman en C. J. Bardet van Monumentenzorg. Men leze: Ph. Bolt, „De restauratie van de Catharijnekerk met toren te Brielle”, *Bouw* 18 (1963), 338-347.

² Resolutiën Magistraat 1625-1635, 259 v°, gem.-archief Brielle.

³ De heer J. Klok, gemeente-archivaris van Brielle, was behulpzaam bij het onderzoek van rekeningen in het gemeente-archief. Op deze plaats zij hem daarvoor dank gebracht.

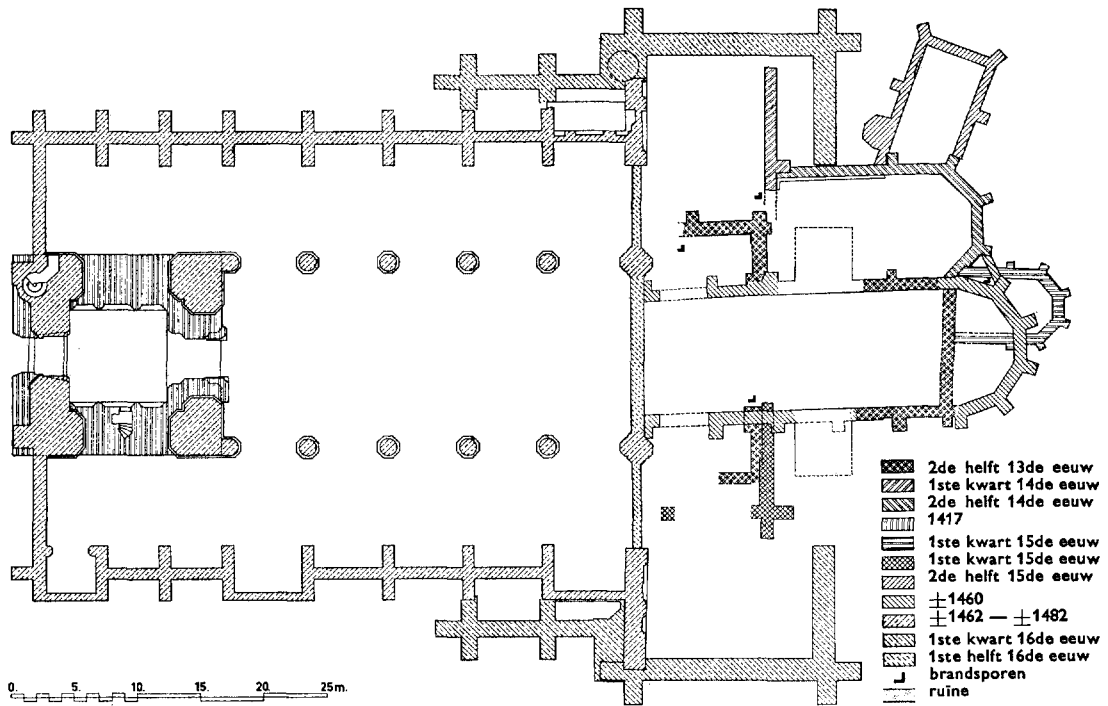

Fig. 1. Overzicht van de opgegraven funderingen. Schaal 1 : 600. Legenda voor de fig. 1 t/m 6.
(Tekening Monumentenzorg)

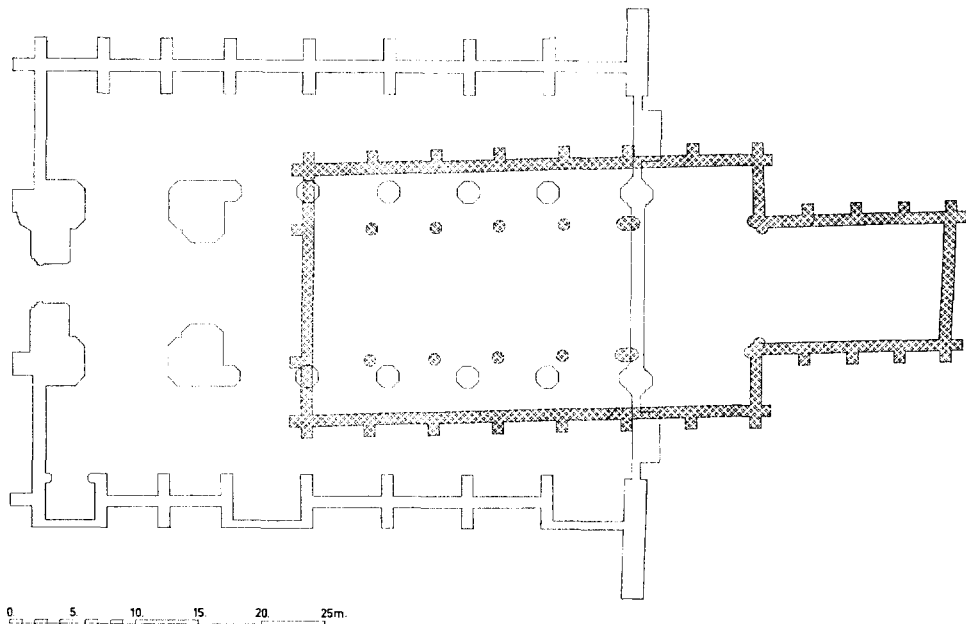
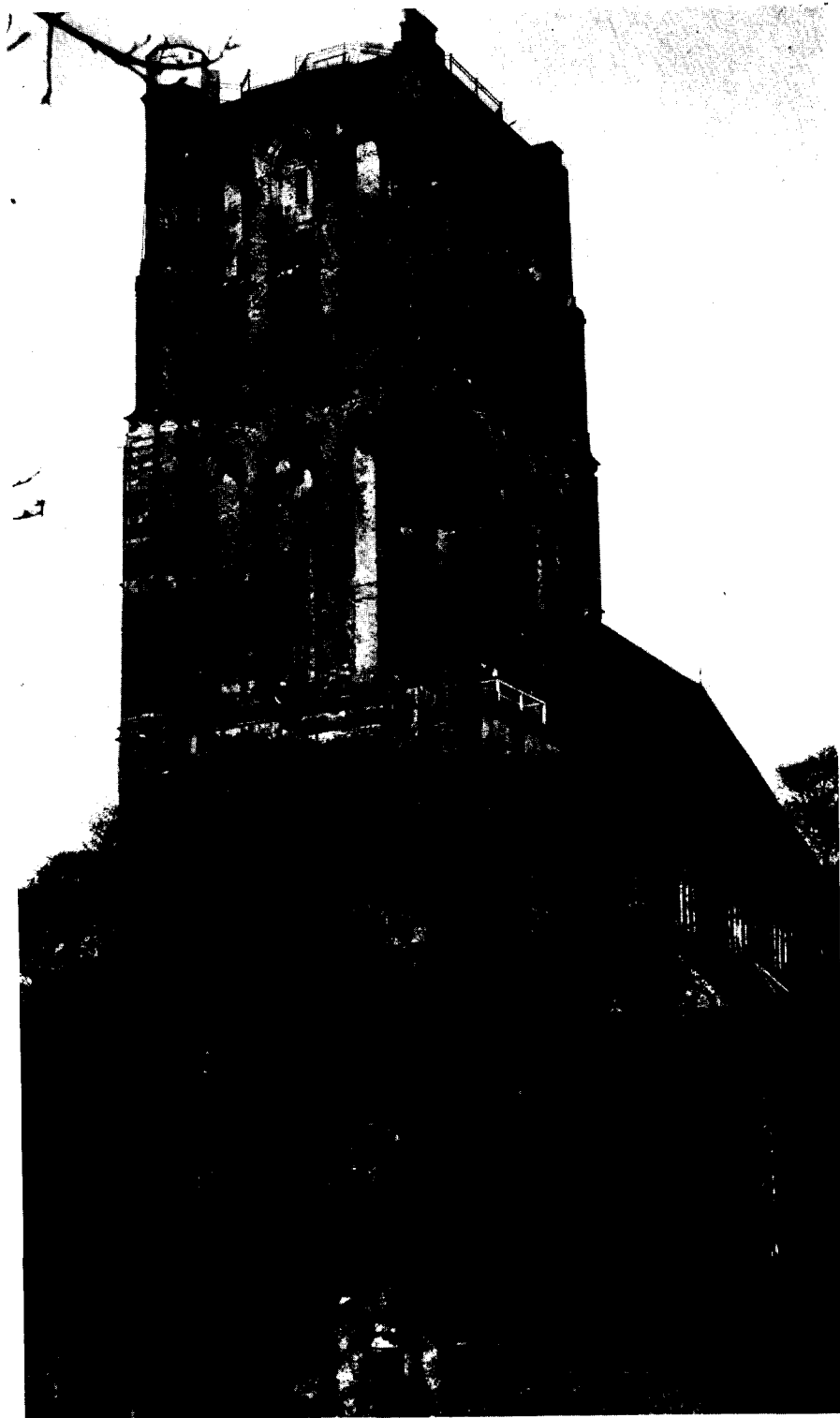

Fig. 2. Reconstructie van de oudste toestand, 2de helft 13de eeuw. Schaal 1 : 600. (Tekening Monumentenzorg)

DE SINT-CATHARIJNEKERK TE DEN BRIEL

Afb. 1. Toren uit het zuidwesten in 1889.

(Foto Adolph Mulder)

DE SINT-CATHARIJNEKERK TE DEN BRIEL.

Afb. 2. Oostgevel na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg, 1962)

achter de dijk gebouwd, zoals dit is geschied in vele nederzettingen van dit type.

In 1280 stond Aelbrecht van Voorne „der Kerken ende den Heiligen Geeste ten Briele” toe om twee vuurbergen of bakens⁴ te maken. Hieruit blijkt dat de kerk in 1280 reeds bestond. Uit het feit, dat koning Eduard I van Engeland in 1285 „aan die van den Briel” in zijn land onder zekere voorwaarden vrijdom van arrest verleende, valt af te leiden, dat deze plaats toen reeds een belangrijke positie in het handelsverkeer innam⁵. Gerard van Voorne († 1337) stichtte een kapittel van acht kanunniken, waarbij hij later nog twee nieuwe proven stichtte. Naderhand werd het kapittel uitgebreid tot twaalf kanunniken⁶.

Oudste kerk met rechtgesloten koor.

Bij de onderzoekingen werden de fundamenten van een eenbeukig koor met rechte sluiting aangetroffen, dat was opgetrokken met ongelijkmatige gele bakstenen van 27.5/29 x 13/14 x 6.5/7 cm; 10 lagen = 78 cm (fig. 2). Aan de westelijke einden van deze funderingen werden basementen van halfronde kolommen gevonden van Doornikse steen (afb. 2). Het baksteenformaat komt ongeveer overeen met dat in de funderingen van de O.L. Vrouwekapel van de Grote Kerk te Dordrecht, gebouwd omstreeks 1284⁷ en met dat in de bovenste geleding van de Oudekerkstoren te Delft, gebouwd omstreeks 1300⁸. Doornikse steen werd na het eerste kwart van de 14de eeuw niet meer gebruikt in onze streken⁹.

Deze gegevens wijzen erop, dat dit koor deel zal hebben uitgemaakt van de reeds in 1280 vermelde kerk. Rechtgesloten koorpartijen volgens de romaanse traditie komen in de vroeg-gotische periode veelvuldig voor in Henegouwen (Doornik), Vlaanderen¹⁰ en westelijk Nederland¹¹. Recente onderzoekingen hebben geleerd, dat ook de Sint-Janskerk te Schiedam een in 1271 gewijd

rechtgesloten koor heeft gehad¹², dat de Oude Kerk te Amsterdam¹³ en de kerk van Oude-water een eenbeukig rechtgesloten koor bezaten en het vroeg-14de eeuwse koor te 's-Heer Abtskerke op Zuid-Beveland een rechte sluiting heeft gehad, die later door een veelhoekige is vervangen.

Het koor te Brielle is vier traveeën lang geweest. Behalve de juist vermelde basementen van Doornikse steen werden ook inkassingen gevonden van dergelijke basementen, die erop wijzen, dat er een triomfboog geweest is. In het verlengde van deze boog waren aan noord- en zuidzijde muren, die ongeveer zes meter buiten het koor uitstaken. Daarop sloten weer muren aan in westelijke richting. Deze hadden een steunbeer op een afstand van zes meter uit de hoek. Een fundering van met deze steunberen overeenkomende kolommen in de lijn van de koor muren is niet gevonden. Wij zullen hier dus moeten denken aan een transept, waarvan de eindgevels niet buiten de zijbeukmuren uitstaken, gelijk dit ook het geval is bij de overeenkomstige iets vroeger opgetrokken gedeelten van de Sint-Bavokerk te Aardenburg¹⁴. Wij hebben ons bij de reconstructie van het westelijke gedeelte van de 13de-eeuwse Brielse kerk uitsluitend laten leiden door de vormen van de Aardenburgse kerk. Wat de herkomst betreft van de weinig voorkomende gele bakstenen, die in de koorfunderingen zijn aangetroffen, zou men eveneens kunnen denken aan de omgeving van Aardenburg of aan West-Vlaanderen.

Vergroting van het dwarspand der oudste kerk.

Ongeveer een halve meter ten oosten van de oudste aanleg van de noordelijke transeptarm werd een latere noord-zuid lopende fundering aangetroffen, opgetrokken met rode bakstenen van 26 x 13 x 6 cm, 10 lagen = 72 cm (fig. 3).

⁴ K. van Alkemade en P. van der Schelling, *Beschrijving van de Stad Brielle en den Lande van Voorn*, Rotterdam 1729, II, 8-9. In het zelfde jaar kregen de inwoners van Den Briel van graaf Floris V reeds vrijdom van tol.

⁵ Van Alkemade, *o.c.*, II, 10.

⁶ Van Alkemade, *o.c.*, I, 51.

⁷ E. H. ter Kuile, „Baksteenformaten in Zuid-Holland tot het midden van de zestiende eeuw”, *Oudh. Jaarboek = Bull. N.O.B.*, 4de s., 6 (1937), 97.

⁸ C. L. Temminck Groll, „Een sleutel tot de geschiedenis van de Oude Kerk te Delft”, *Bull. K.N.O.B.* 6de s. 14 (1961), 79.

⁹ H. Janse, „Natuursteengebruik bij middeleeuwse

bouwwerken in westelijk Nederland”, *Bouw* 18 (1963), 1375.

¹⁰ L. Devliegheer, „De opkomst van de kerkelijke gotische bouwkunst in West-Vlaanderen”, *Bull. Kon. Comm. v. Mon. en Landsch.*, 7 (1956), 26.

¹¹ R. Meischke, „De Sint Catharinakerk te Zevenbergen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., (1960), 182-185.

¹² J. G. Jansen, *De Grote of St. Janskerk van Schiedam*, Schiedam 1962, 12.

¹³ H. H. van Regteren Altena, „De opgravingen in het Hoge Koor van de Oude Kerk”, *Jaarboek Amsteldamum*, 56 (1964), 16.

¹⁴ L. Devliegheer, „De Sint Bavokerk te Aardenburg”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 9 (1956), 109 e.v.

De bakstenen komen overeen met die, welke gebruikt zijn in de funderingen van het eerste koor te Brouwershaven (± 1300)¹⁵. Er is een plintlijst van Ledesteen, die zich nog onder het huidige maaiveld bevindt. De muur, die over een afstand van 10 m 67 cm naar het noorden afhelde, bezat slechts een steunbeer op een afstand van ± 10 m vanuit de oude koormuur gerekend. De noordelijke begrenzing van deze transeptarm is niet gevonden. Vermoedelijk zijn de noord- en westmuur geheel opgeruimd bij bouwactiviteiten aan het einde van de 15de en het begin van de 16de eeuw.

Een fundering van een soortgelijke transeptarm, maar dan van kleinere bakstenen (23 x 10.5/11 x 5 cm) en slechts 7.5 m diep, compleet met sluitmuur, is aan de zuidzijde aangetroffen (fig. 4). De steunberen vertoonden hoekblokken van witte steen uit de zuidelijke Nederlanden.

Tussen de beide transeptarmen bestaan dus grote verschillen, zodat ook de bouw ervan niet gelijktijdig zal hebben plaatsgevonden. De noordelijke transeptarm is mogelijk uit de eerste helft van de 14de eeuw. De bouwtijd van de tweede, zuidelijke, transeptarm is moeilijk te bepalen, doch vergelijking met steenformaten, in andere uitbreidingen gebruikt, doet vermoeden, dat dit gedeelte eerst in het begin van de 15de eeuw tot stand is gekomen.

Bouw O. L. Vrouwekoor.

De oostmuur van de tweede noordelijke dwarsarm werd doorbroken toen aan de noordzijde van het rechtgesloten koor een nevenkoor werd toegevoegd, voorzien van een driezijdige sluiting (fig. 3). Het baksteenformaat is 23.5/24 x 11.5/12 x 5.5/6 cm. Daar een dergelijk zijkoor aan de noordzijde veelal plaats bood aan het O. L. Vrouwealtaar en derhalve O. L. Vrouwekoor of Mariakapel werd genoemd (o.a. bij de kerk van Geertruidenberg, de Sint-Jan in Den Bosch, de Grote Kerk te Dordrecht en de Oude Kerk te Amsterdam) lag het voor de hand ook hier te veronderstellen, dat dit koor een O. L. Vrouwekoor is geweest. Dit vermoeden wordt versterkt door een post in de kerkrekeningen van 1518, die vermeldt, dat Theus de scaelyendecker betaald kreeg voor „een goet te vermaken achter aan Onze Vrouwenchoer”.

Hoe de scheiding tussen de beide koren is ge-

weest, valt niet meer na te gaan. Er zal wel een kolommenrij zijn geweest, zoals vrijwel altijd in deze gevallen.

De bouwtijd van dit nevenkoor zal liggen in de tweede helft van de 14de eeuw.

De eerste toren begonnen in 1417.

Een opschrift boven de toreningang vermeldt: „Int jaar ons Heere MCCCCXVII, 23 dagen in Meye wart dese toorn ierst gefonduert en int jaar LVI 14 dage in Augusto viel hy neder. Int jaar LXII was hy weder begonnen gelyk men [sien] mag”.

De fundering van deze zware in 1417 begonnen toren is in 1956 aangetroffen onder de huidige kolos. Zij is aangelegd op een diepte van 8.60 m onder het tegenwoordige terreinniveau. De gebruikte baksteen is van het formaat 24 x 11 x 5.5 cm. Deze eerste toren stond aan drie zijden vrij, zoals bleek uit het rondlopen van een plintprofiel. Onder de tegenwoordige doorgang naar het schip zitten de resten van een smallere doorgang naar een vroeger schip. Ook was er een gedeelte van een ingebouwde muurtrap aan de zuidzijde (afb. 2). De vloer ervan lag 2.30 m beneden de huidige vloer. De grote diepte waarop de eerste toren in de klei was gefundeerd wettigt het vermoeden, dat zij op enige afstand van het toen bestaande schip was gebouwd. Daarna zal een verbinding tussen toren en schip tot stand zijn gekomen. Ditzelfde is o.a. ook het geval geweest bij de torens te Soest, Monnickendam en Enkhuizen.

Kapel achter het koor.

Een element, dat bij het onderzoek nogal wat moeilijkheden opleverde door de vreemde plaats en vorm ervan, is een kapelachtig bouwwerk, dat blijkens de gevonden fundering met de noordmuur aansloot tegen de zuidoostelijke sluitmuur van het O. L. Vrouwekoor en met de zuidelijke wand tegen het midden van de oostwand van het rechtgesloten hoofdkoor (fig. 4). Het baksteenformaat is 23.5 x 10.7 x 4.5 cm.

Over de bouwtijd kan alleen gezegd worden, dat deze kapel tot stand moet zijn gekomen na het Vrouwekoor en voor het hierna te bespreken noodkoor, dat de zuidelijke muurfundering ervan oversneed.

De brand van 1456.

Blijkens het opschrift boven de toreningang stortte de eerste toren in op 14 augustus 1456. Men kan zich afvragen of dit het gevolg is geweest van verzakkende funderingen. Ons inziens

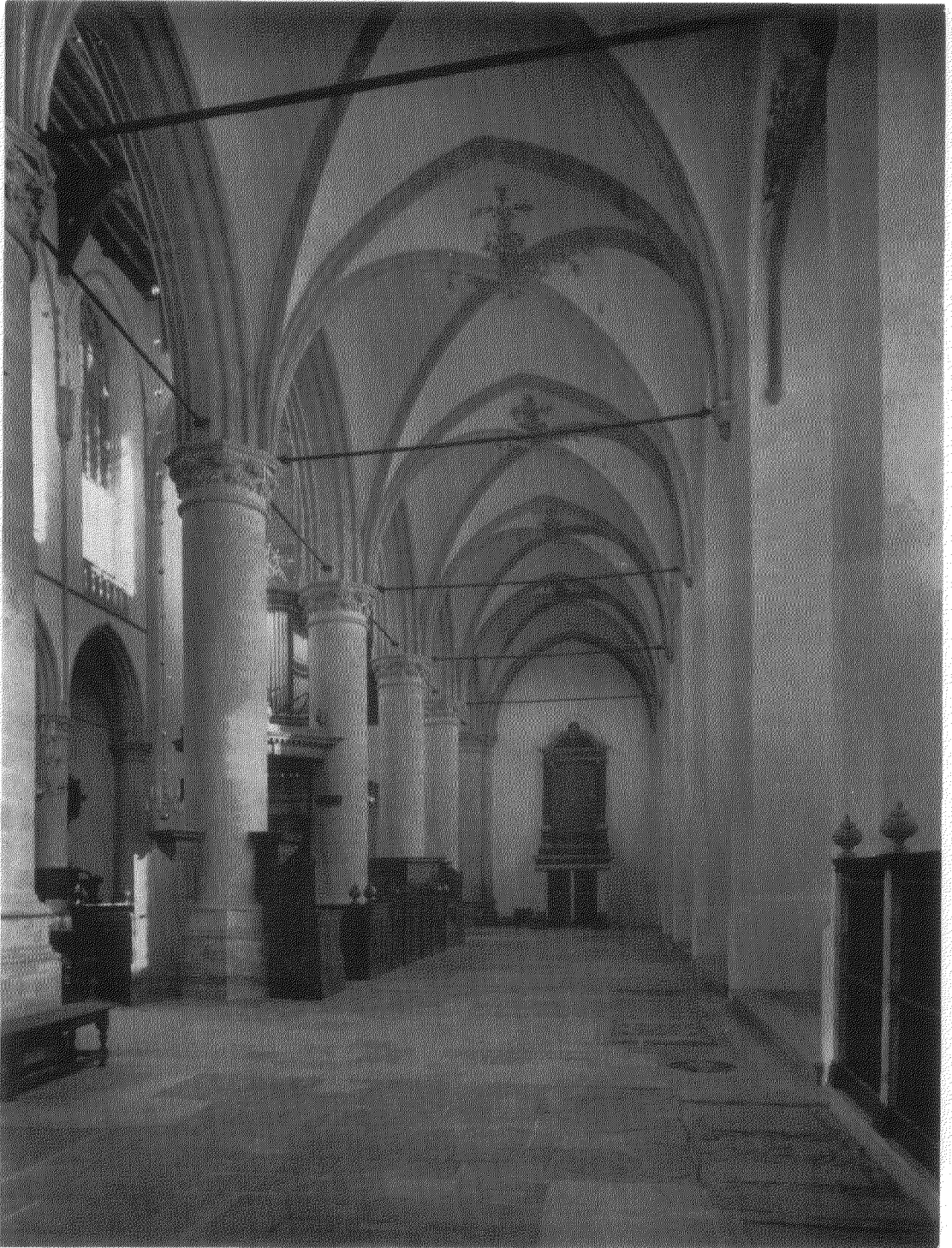
¹⁵ H. de Lussanet de la Sablonière, „De kerk van Brouwershaven”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 15 (1962), 117.

DE SINT-CATHARIJNEKERK TE DEN BRIEL

Afb. 3. Middenschip naar het westen. Bij de restauratie werd het orgel uit de ruimte boven de torenhal weggenomen, waardoor de oorspronkelijke ruimtewerking werd hersteld. Onder de houten zoldering zijn de aanzetten voor gewelven zichtbaar. (Foto Monumentenzorg, 1962)

DE SINT-CATHARIJNEKERK TE DEN BRIEL

Afb. 4. Zuidbeuk naar het westen.

(Foto Monumentenzorg, 1962)

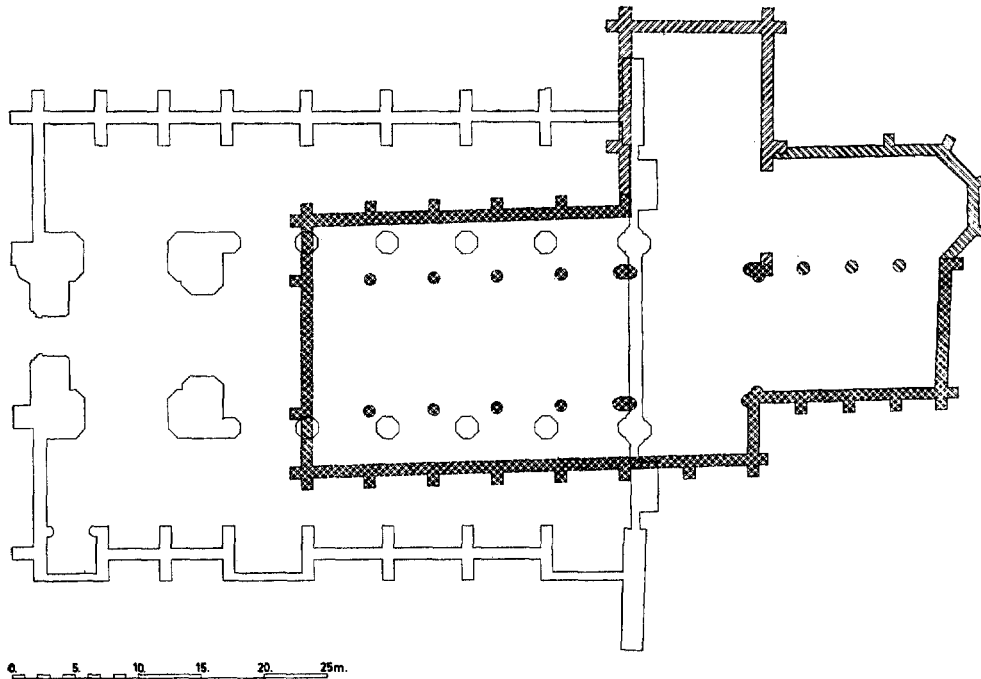

Fig. 3. Reconstructie van de plattegrond in de 2de helft der 14de eeuw. Schaal 1 : 600.

(Tekening Monumentenzorg)

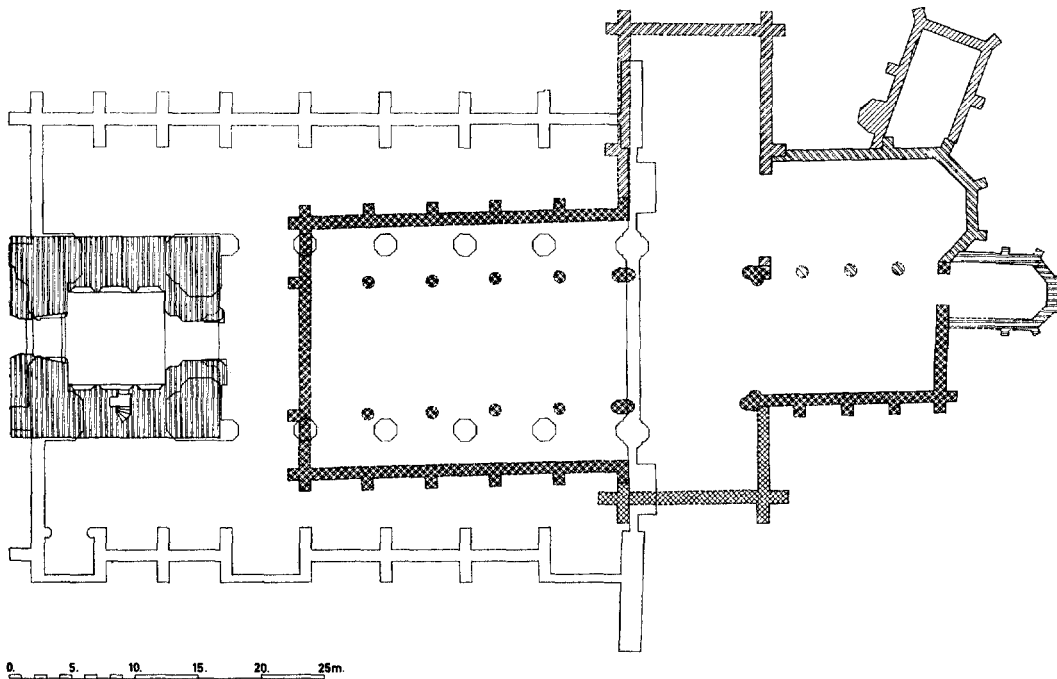

Fig. 4. Reconstructie van de plattegrond in de 2de helft der 15de eeuw. Schaal 1 : 600.

(Tekening Monumentenzorg)

was dit niet het geval. Vermoedelijk heeft een enorme ramp de gehele kerk getroffen. In de torenfundering werd een verkoold gedeelte van de oude torendeur gevonden, terwijl ook een brandlaag werd aangetroffen.

Ook bij het onderzoek naar de funderingen ten oosten van de huidige sluitmuur der kerk zijn op vele plaatsen zeer duidelijke brandsporen aangetroffen. Deze bevonden zich in de noordelijke dwarsarm, bij de zuidoostelijke kruisingspijler en aan de noordzijde in de kapel achter het koor. Het O.L. Vrouwekoor schijnt minder geleden te hebben van deze brand, die zich kennelijk over vrijwel de gehele kerk heeft uitgestrekt.

In de stadsthesauriersrekening „bamisse [1 november] 1455—bamisse 1456” komt een hoofdstuk voor genaamd „Cost van de nyeuwen toorn” (fol. 25 e.v.). Er is tot nu toe aangenomen, dat het stuk betrekking had op de herbouw van de toren van de Catharijnekerk na de brand¹⁶. Er zijn echter een aantal factoren, die dit zeer twijfelachtig maken. Allereerst het hiervoor aangehaalde opschrift boven de toreningang dat als begin van de torenherbouw het jaar 1462 vermeldt. Bij kritische bestudering van het stuk blijkt verder, dat het aangegeven tijdvak vrijwel geheel voor de ramp van 14 augustus 1456 valt en dat het onmogelijk moet zijn geweest direct na de ramp reeds zo'n enorme bouwactiviteit te ontplooiën als is beschreven. Malijn Meeuwz en Dammis met hun gezellen hebben 48 dagen gewerkt aan het aanaarden van het fundament en ander grondwerk. Dat zou vrijwel de gehele periode na de brand zijn tot 1 november. Daarvoor moet het heikwerk al verricht zijn volgens de rekeningen. Bij dat heien zijn door 34 man in 2 (!) dagen 600 elzen palen geslagen. Over het algemeen zijn deze elzen palen, die ook in de fundamente van de Oude Kerk te Amsterdam werden aangetroffen¹⁷, kort en van tamelijk geringe doorsnede.

Om een indruk te krijgen van een paalfundering van een toren als die van Brielle kunnen wij een vergelijking maken met die van de nooit voltooide toren van de Nieuwe Kerk te Amsterdam¹⁸. Daar werden in 1646-'47 in tien maanden door twee heiploegen in totaal ruim 6300 palen geheid over een oppervlakte van ongeveer 350 vierkante meter. De 600 elzen paaltjes te Brielle zullen, in aanmerking genomen de gebruikelijke doorsnede daarvan, slechts ongeveer 30 vierkante meter beslagen hebben, dus ongeveer 5.5 m in het vierkant.

Bij het funderingsonderzoek is bovendien gebleken, dat er voor de nieuwe toren van de Catharijnekerk in

het geheel niet geheid is, omdat die gebouwd is op de fundering van de toren van 1417.

Ook komt in de rekening een post voor betreffende een schoorsteenmantel. Een enkele maal is in een kerktoren een stookplaats gemaakt, zoals in de Grotekerktoren te Dordrecht op de verdieping boven het torenportaal. Deze ruimte diende daar dus kennelijk voor een langdurig verblijf van mensen, vermoedelijk bewakingspersoneel aan de rivier. In de bestaande Brielse toren is nooit een stookplaats geweest.

Ook posten betreffende hout voor formelen van een gewelf kunnen in een dergelijk vroeg stadium onmogelijk betrekking hebben op de nieuwe kerktoren.

Het is mogelijk, dat deze stadsrekeningen betrekking hebben op een waltoren; met de in 1462 begonnen toren van de Catharijnekerk kunnen ze in elk geval niet te maken hebben.

De sacristie.

Aan de noordzijde van het O. L. Vrouwekoor werd de fundering gevonden van een geheel uit de as geplaatst nevenvertrek (fig. 4). Duidelijk tekende zich de plaats van de schouw af. Een traptoren behoorde tot dit gebouw (afb. 8). Waarschijnlijk betreft het hier de sacristie. Het is niet uit te maken of dit gebouw voor of na de brand is opgetrokken.

In de stadsrekeningen van 1502 komt een post voor, die een reparatie van vensters in de kerk met koor en sacristie betreft. Geen enkel ander gevonden fundament zou van een sacristie uit de 15de eeuw kunnen zijn. Het formaat van de baksteen, waarmee dit gedeelte was opgetrokken, is 20.5/21.5 x 9.5/10 x 4/4.5 cm.

Een opvallende afwijking van de as van de kerk, zoals de sacristie hier vertoont, kan veroorzaakt zijn door de richting van de graven op het kerkhof. Dat deze soms afweek van de kerkas is o.a. gebleken bij het graf van de H. Lidwina te Schiedam¹⁹. Bij opgravingen in de Oude Kerk te Amsterdam in 1955-'56 zijn onder de graven in het noordelijk gedeelte van de kerk oudere graven gevonden, die oorspronkelijk buiten de kerk lagen. Ook deze graven waren anders gericht dan de kerkas.

Het noodkoor.

Alle hiervoor genoemde funderingen vertoonden min of meer ernstige verzakkingen, zowel naar het noorden als naar het oosten. Het gebouw zal dus ernstig van zettingen geleden hebben. Toen de kerk door de brand zwaar beschadigd

¹⁶ M. D. Ozinga en R. Meischke, *De gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953, 69.

¹⁷ H. Janse, „De Oude Kerk te Amsterdam”, *Houtvoorzichting*, juli 1959, 4.

¹⁸ H. W. Alings, „De onvolmaakte toren”, *Ons Amsterdam* 6 (1954), 19-20.

¹⁹ J. G. Jansen, o.c.

²⁰ H. Janse, „Middeleeuwse houten tongewelven in

was, zal men geen kans hebben gezien de verwoeste gedeelten weer voor de eredienst bruikbaar te maken. Dit in tegenstelling tot hetgeen gebruikelijk was. Meestal benutte men gespaard gebleven gedeelten bij een herbouw. De verwoestingen zullen dus onherstelbaar zijn geweest.

Gebruik makende van afkomende materialen schijnt men in alle haast een als tijdelijk bedoeld koor te hebben opgetrokken om het kapittel weer in de gelegenheid te stellen diensten te houden. Men gebruikte de funderingen van de noord- en zuidmuur van het 13de-eeuwse koor en sloeg daar waar in het transept geen fundamenten aanwezig waren grondbogen om de muren op te kunnen bouwen (fig. 5 en afb. 6). De traveemaat van dit nieuwe koor bedroeg ongeveer 4.80 m. Iets oostelijk van de oude rechte koorsluiting werd een vijfzijdige sluiting gebouwd, welke de fundering van de vroegere oostelijke kapel oversneed. Daar onder deze sluiting geen oude fundering aanwezig was traden ook hier weer verzakkingen op.

Wij zijn ook vrij nauwkeurig ingelicht over de opbouw van het noodkoor. Op de muur, die later de oostelijke afsluiting van de kerk zou worden en die na het voltooiën van de westelijke transeptmuur omstreeks 1503 werd aangebracht, is met enige moeite de afdruk te zien van een kap, waarin een houten tonggewelf was aangebracht (fig. 7 en afb. 2). Enkele ankers in deze muur gaven de plaats aan van de muurplaten aan de voet van de kap en van tussengordingen in het gewelf. Juist deze gewelfgordingen geven een dateringsmogelijkheid. Op de Zeeuwse en Zuidhollandse eilanden komt dit element namelijk in hoofdzaak voor na het begin van de 15de eeuw²⁰, hoewel een enkele maal ook eerder van een gording in het gewelf gebruik werd gemaakt, zoals in de ziekenzaal van de Bijloke te Gent en het koor van de kerk te Kapelle in Zeeland, beide uit het begin van de 14de eeuw²¹. Het gebruik van twee horizontale gewelfribben in één gewelfvlak (dus totaal 5 ribben met inbegrip van de nokrib) komt in Zeeland eerst na omstreeks 1470 voor en wordt in Holland boven de rivieren pas na 1540 gebruikelijk. Het voorkomen van een houten tonggewelf met drie horizontale ribben in het noodkoor weerspreekt dus een bouwtijd omstreeks 1460 niet.

Tussen de sluiting van het noodkoor en die van het O.L. Vrouwekoor was een muurtje gemetseld om een inwendige hoek ontoegankelijk te maken. Ook hieruit blijkt, dat beide koren tegelijk bestaan hebben.

In de rekeningen is het noodkoor aangeduid als „Hoochchoor”. Gelijktijdig met dit hoogkoor werden aan de noord- en zuidzijde daarvan twee enorme funderingsblokken gelegd, ook geheel van sloopmateriaal. Daarop is een rest aangetroffen van metselwerk in baksteen van 23.5 x 10.7 x 5.5 cm. Deze funderingsblokken meten ongeveer 4.5 m in het vierkant en zijn met hun middelpunten ongeveer 15 m van elkaar verwijderd. Ook de beide later tot stand gekomen westelijke kruisingspijlers staan 15 m hart op hart en de afstand van deze pijlers tot de beide fundamentblokken bedraagt ook 15 m. De conclusie lijkt gerechtvaardigd, dat men bij het „ordineren” van het noodkoor reeds rekening heeft gehouden met een reusachtige kruising van 15 x 15 m.

De bouw van schip en toren, 1462—± 1482.

Deze kruising maakte deel uit van een bouwplan, waarvan slechts het schip en de toren grotendeels tot uitvoering zijn gekomen (fig. 6, afb. 1, 3 en 4). De tekst boven de toreningang geeft als jaar van de eerste-steenlegging 1462. Een 4750 kg wegende klok, boven in de toren, werd in 1482 gegoten door Steven Butendick. In een der zijkapellen van het schip ligt een merkwaardige grafzerk, waarop een kruis in hoogrelief, waarvan de benen een driehoekige doorsnede hebben. De tekst daarop vermeldt, dat er onder begraven ligt Mathijs Witte, die in 1482 overleed. Tussen 1462 en 1482 zullen schip en toren dus tot stand zijn gekomen, alhoewel ze nooit voltooid werden. Deze bouwjaar vinden hun bevestiging in een stuk uit 1476, dat zich bevindt in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en handelt over een proces voor de Grote Raad van Mechelen²². Het proces werd gevoerd tussen Godevaert de Bosschere, appellant van de magistraat van Brussel, geappelleerde, en Henri Marissis, geïntimeerde. Uit een en ander blijkt, dat het hier een zaak in hoger beroep betreft. De uitspraak was 6 april 1476.

Het ging om het volgende: Er bestond vroeger een contract tussen de kerkfabriek van de

Nederland”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 14 (1961), 188.

²¹ H. Janse, „De abdijshuur van Ter Doest”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 17 (1964), 198.

²² Fonds Grote Raad van Mechelen, reg. 793 bis, fol.

187 v°-188 v°. Een afschrift van het stuk danken wij in vertaling aan de heer O. Mus, archivaris-bibliothecaris van Ieper, die de gegevens verstrekke aan dr. L. Devliegher.

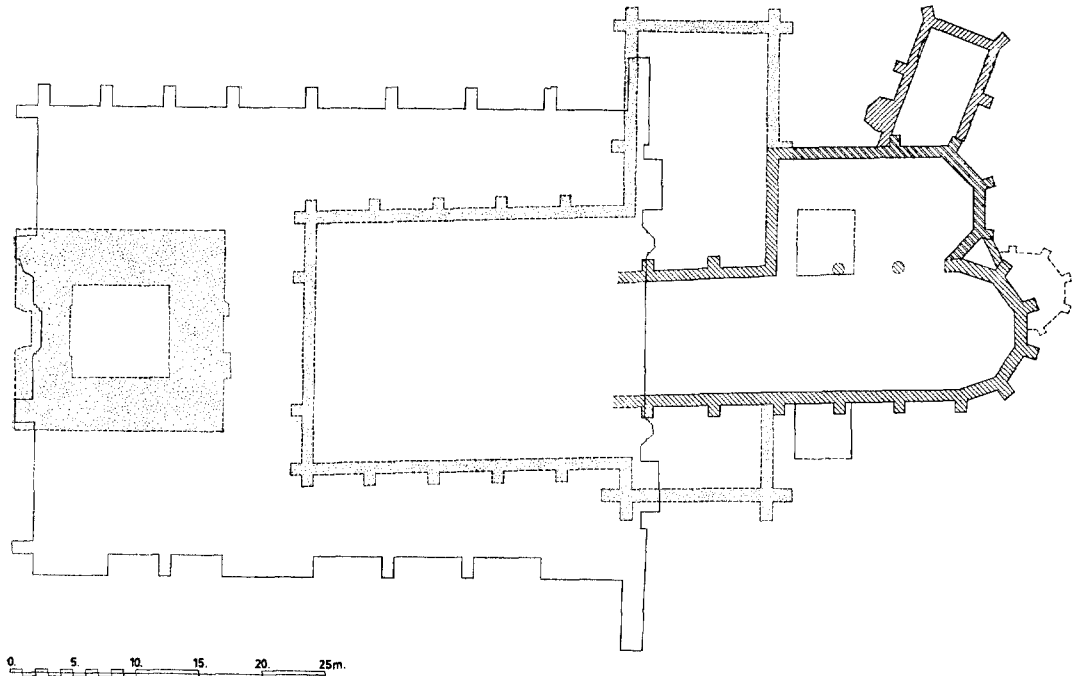

Fig. 5. Reconstructie van de plattegrond omstreeks 1460, na de brand van 1456. Schaal 1 : 600.

(Tekening Monumentenzorg)

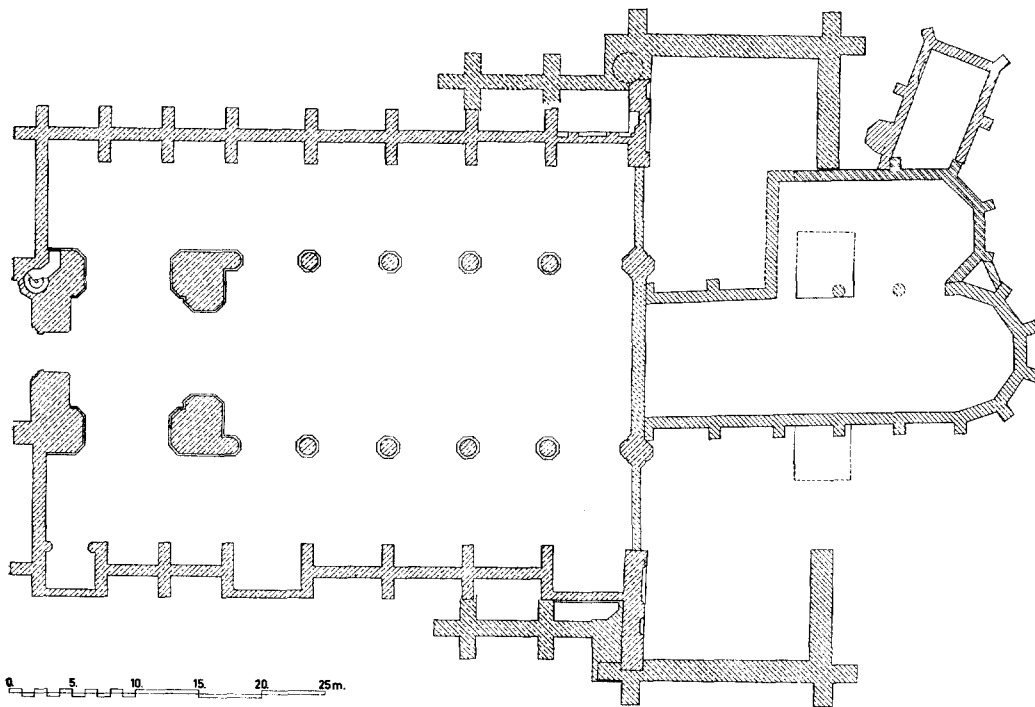
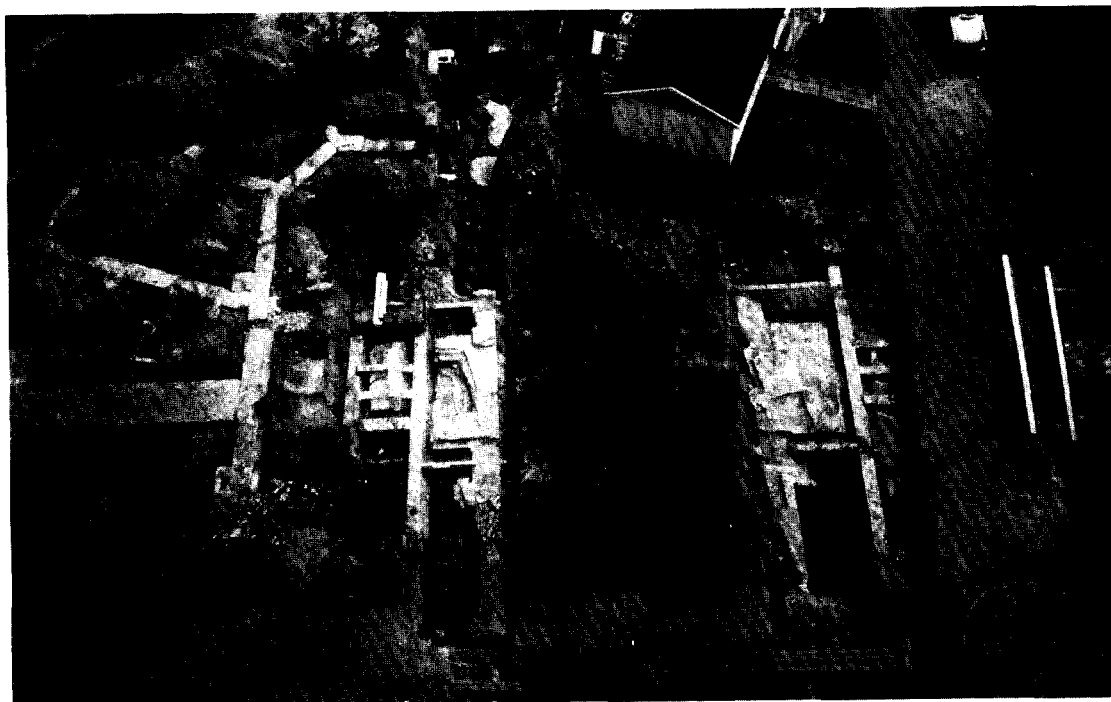

Fig. 6. Reconstructie van de plattegrond in de 1ste helft der 16de eeuw, met onvoltooid dwarspand. Schaal 1 : 600.

(Tekening Monumentenzorg)

Afb. 5. Overzicht van de ontgraven funderingen; het oosten boven. (Foto Monumentenzorg, 1962)

Afb. 6. Grondboog van het noorderkoor tegen een basement van Doornikse steen van het oude koor. (Foto Monumentenzorg, 1962)

Afb. 7. Fundering van de eerste toren met trapje en het oude vloerpeil. (Foto Monumentenzorg, 1957)

Afb. 8. Fundering van de sacristie met traptoren. Links de muur van het O.L. Vrouwenkoor. Rechts de muur van het nieuwe dwarspand. (Foto Monumentenzorg, 1962)

Afb. 9 en 10. Gebeeldhouwde kraagstenen.

(Foto's Monumentenzorg)

Sint-Catharinakerk van Brielle en Jan van Herentals om deze kerk te bouwen. Jan stierf echter voor het gebouw af was. De kerkfabriek eiste dat zijn weduwe het werk voltooide. Op haar verzoek deed de geïntimeerde het werk volgens dezelfde voorwaarden als Jan van Herentals. De kerkfabriek van Brielle leende hem 200 Rijnse guldens op voorwaarde echter, dat het werk op een niet nader bepaalde dag gereed zou zijn. Daar het echter niet gereed was, moest hij het geld terug geven. Intussen had de kerkfabriek tegenover Godevaert de Bosschere een schuld van 54 lb. 15 s. 9 d. gr. voor levering van witte steen. Daar hij geen geld van de kerkfabriek kreeg, liet hij beslag leggen op het geld van Marissis te Brussel om zo een deel van zijn vordering (54 pond Vlaams = 324 guldens) betaald te krijgen. De magistraat van Brussel wilde deze regeling niet aanvaarden. Daarom ging Godevaert in beroep bij de Grote Raad.

Volgens de bewering van de geïntimeerde bestond er tussen de kerkfabriek en hem een contract voor levering van timmerwerk (certain ouvraige de charpenterie). Hij kocht groen hout, liet het kappen en naar Brussel brengen, waar hij het bewerkte. Toen het timmerwerk gereed was voor vervoer naar Brielle liet Godevaert het in beslag nemen.

Dit stuk werpt een duidelijk licht op de bouw van het kerkschip. Het is duidelijk, dat het geheel vrijwel een Brusselse aangelegenheid is geweest. In de gilderegisters van Brussel werden in 1454 als nieuwe leden ingeschreven Govaert de Bosser, afkomstig uit Die(de)gem bij Brussel²³ en „Goyvaert syn sone”²⁴. In 1462 is gezwoene van het Steenbickelerengilde Goyvaert de Bosser de Jonghe²⁵. In 1470 sloten Godevaert de Bosser en Steven van Afflichem een contract met de kerkmeesters van de Sint-Bavo te Haarlem tot levering van steen „uten putte van Affelgen”²⁶. In 1464 was Godevaert bouwmeester van het stadhuis van Damme terwijl zijn zoon Willem de aannemer van het werk was²⁷.

Zeer belangrijk is ook de mededeling, dat het timmerwerk in Brussel gereed is gemaakt. Zeer waarschijnlijk betreft het hier de onderdelen van

de kap van de middenbeuk. Het was reeds in een eerder stadium van het onderzoek opgevalen, dat er gebruik was gemaakt van zogenaamde Vlaamse telmerken, die ter onderscheid van de delen aan de linker- en rechterzijde van de kap aan een zijde een dwarsstreep dragen. Deze methode komt voor in Vlaanderen, Zeeland en westelijk Brabant²⁸. Het noordelijkste punt, waar die merken — afgezien van Brielle — gevonden waren, was in de kerk van Brouwershaven²⁹. Eigenlijk valt Brielle buiten het gebied waar in het westen van ons land Vlaamse telmerken te verwachten zijn. Nu wij weten, dat deze kap in Brussel werd gereed gemaakt, is dit vraagstuk opgelost.

Het is voor de kennis van de verhoudingen in het middeleeuwse bouwbedrijf tevens van groot belang te weten, dat de onderdelen van deze zeer grote kap (fig. 8) niet op of in de nabijheid van de bouwplaats klaar werden gemaakt, maar op grote afstand daarvan. Juist in dit geval was het aanbrengen van telmerken een absolute noodzaak.

De kerkfabriek schijnt nogal krap bij kas te hebben gezeten. Dit blijkt ook uit de rekeningen van het begin van de 16de eeuw, waarover wij kunnen beschikken. Het enorme project, waarmee men dus in 1456 een aanvang had gemaakt, was daardoor gedoemd onvoltooid te blijven. Wie de bouwmeester is geweest is niet bekend. Men heeft wel eens verondersteld, dat Evert Spoorwater uit Antwerpen bij de kerkbouw betrokken is geweest³⁰.

Op de oude fundamenten bouwde men de nieuwe toren, die kwam te rusten op vier zware pijlers. De oude fundering is later ernstig gaan scheuren, omdat er vier zware puntlasten op de hoeken kwamen te rusten. De oude muren werden gesloopt tot 1 m boven de bij de restauratie nog aanwezige oude vloer. De huidige vloer ligt 2.30 m boven de oude.

De zware torenromp is opgebouwd tot aan de aanzet van een achtkante lantaarn, 57 m boven het maaiveld. In 1552 werd een keur uitgevaardigd waarbij men waarschuwde niet in de Brielse toren (in tegenstelling tot de Maarlandse toren)

²³ J. H. van Dale, *Een blik op de vorming der stad Sluis*, Middelburg 1871, blz. 109, 120 en 123.

²⁴ J. Duverger, *De Brusselse Steenbickelers, beeldbouwers, bouwmeesters, metselaars enz. der XIVe en XVe eeuw*, Gent 1933, 59.

²⁵ J. Duverger, *o.c.*, 63.

²⁶ Ozinga en Meischke, *o.c.*, 67.

²⁷ L. Devliegheer, „De bouw van het stadhuis te

Damme 1464-1467”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 17 (1964), 160.

²⁸ H. Janse en L. Devliegheer, „Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen”, *Bull. Kon. Comm. v. Mon. en Landsch.*, 13 (1962), blz. 309.

²⁹ De Lussanet de la Sablonière, *o.c.*, 130.

³⁰ Ozinga en Meischke, *o.c.*, 69.

te komen „zoe lange men daerinne tymeren sal, omme alle perickelen ende inconveniënten te schuwen, die int opwinden ende affwinden van thoudt ende tymeratgie soude(n) mogen vallen, sonder dat de kerckewercklyuden in eenige last daerduer soude(n) mogen commen”³¹. Waarschijnlijk heeft dit betrekking op de zeer omvangrijke klokkestoel, die zich in de ruimte onder de aanzet van het achtkant bevindt. Het platform op de toren is later benut om een wachthuisje en daarna een kustlicht op te plaatsen. Het laatste deed dienst van 1759 tot 1854. De koepel ervan werd afgebroken in 1894.

Het schip heeft een middenbeuk, die tussen de muren \pm 14 m meet. Er zijn stenen gewelven bedoeld, waarvan slechts de aanzetten tot stand zijn gekomen (afb. 3). De voorgenomen bouw van lichtbogen bleef derhalve ook achterwege. De sparingen tegen de lichtbeuk zijn duidelijk zichtbaar. Ook maakte men geheel of gedeeltelijk de lichtboogstoelen. Daarbij valt op, dat naar het westen meer zandsteen is verwerkt dan aan de oostzijde, waar in hoofdzaak Ledesteen is toegepast. Ook in het bovendeel van de toren komt steeds meer zandsteen voor, een materiaal, dat omstreeks 1470 in het westen van ons land in gebruik komt³².

De drie westelijke lichtboogstoelen zijn niet hoger geweest dan thans, de andere zijn weer afgebroken tot onder het tegenwoordige dak. Dit heeft een merkwaardige vorm. Tegen de lichtbeuk is een lessenaardak aangebracht, dat van een zadeldak gescheiden wordt door een zakgoot, die ongeveer midden boven de kruin van de zijbeuksgewelven loopt. In de kapconstructie komen vrij veel onderdelen met brandsporen voor. De erop voorkomende telmerken staan niet in volgorde, wat in de middeleeuwen slechts bij zeer hoge uitzondering het geval is. Op verschillende plaatsen zijn pengaten aanwezig, die niets met de tegenwoordige constructie hebben uit te staan. Vermoedelijk zijn dit onderdelen van de kap van voor 1456 die opnieuw zijn gebruikt.

De steunberen onder de lichtboogstoelen hebben een zeer langgerekte plattegrond. De buitenmuur van de zijbeuken werd zo geplaatst, dat de steunberen half ingebouwd werden en zijkapellen werden gevormd. Aan de zuidzijde werd de buitenmuur over drie traveeën zo geplaatst, dat de steunberen geheel binnen de kerk kwamen en hier diepe kapellen ontstonden.

³¹ H. de Jager, *De middeleeuwse keuren der stad Brielle*, 's-Gravenhage 1901, 361.

³² H. Janse, in: *Bouw* 18 (1963), 1376.

De zijbeuksmuren zijn opgetrokken met bakstenen van het formaat 24.5/25 x 11.5/12 x 5/5.5 cm; 10 lagen = 62 cm. Bij de luchtboogaanzetten is het formaat 22/22.5 x 10.5 x 5/5.5 cm; 10 lagen = 63 cm. Deze stenen schijnen gebakken te zijn uit de klei van het Molenwater onder Oostvoorne³³.

Het onvoltooide dwarspand.

Men heeft nog een poging gewaagd om aan het onoverwelfde schip een dwarspand toe te voegen. Wij vinden deze werkzaamheden in de bewaard gebleven rekeningen (1502, 1503) aangeduid als „'t nyen werck”. Aan de gebruikte materialen is te zien, dat het werk zeer langzaam vorderde.

Cornelis Hanzebeyer maakte de boog van de kerk boven het koor in 1502 dicht, hetgeen wil zeggen, dat hij de westelijke boog van de kruising heeft gesloten. Hij deed hierover, vanzelfsprekend met hulp van anderen, acht dagen.

Mattheus (II) Keldermans leverde 18 traptreden, die 15 stuivers per stuk kostten. Men betaalde echter, in 1503, 3 stuivers per stuk en de rest zou later wel komen. Jammer, dat de rekeningen zo onvolledig bewaard zijn gebleven; anders zouden wij kunnen nagaan, of men in het begin van de 16de eeuw al op afbetaling leverde. Ook blijft men Keldermans nog schuldig van geleverde materiaal voor de kruisingspijlers $7\frac{3}{4}$ voeten. Hetzelfde overkwam Jan de Vleyshouwer, steenhouwer van Mechelen, die 12 trappen van de geleverde 32 niet betaald kreeg. In 1517 betaalde men hem 30 pond van hetgeen men hem schuldig was en in het volgende jaar kreeg zijn zoon Laurens van Mechelen nogmaals 20 p. „in minderinge”.

Het moet uitgesloten worden geacht, dat men de bouw van een transept van 51 x 15 meter en 40 meter hoog met zulke geringe middelen tot een goed einde zou kunnen brengen. De funderingen kwamen niet hoger dan even boven de plintlijst. Tevens had men zich voorgenomen ten westen van het dwarspand nog twee diepe zijkapellen toe te voegen aan de beide zijbeuken, waardoor de kerk daar vijfbeukig geworden zou zijn. Ook hier kwam men niet verder dan de funderingsmuren. Al deze funderingen zijn opgetrokken in baksteen van 19.5 x 9 x 5 cm en enorm diep en zeer breed aangelegd. In dit bouwplan was een traptoren op de noordwestelijke

³³ Jan Kluit, *'t Land van Voorne*, hs. gem.-archief Brielle, 2de deel 1ste stuk.

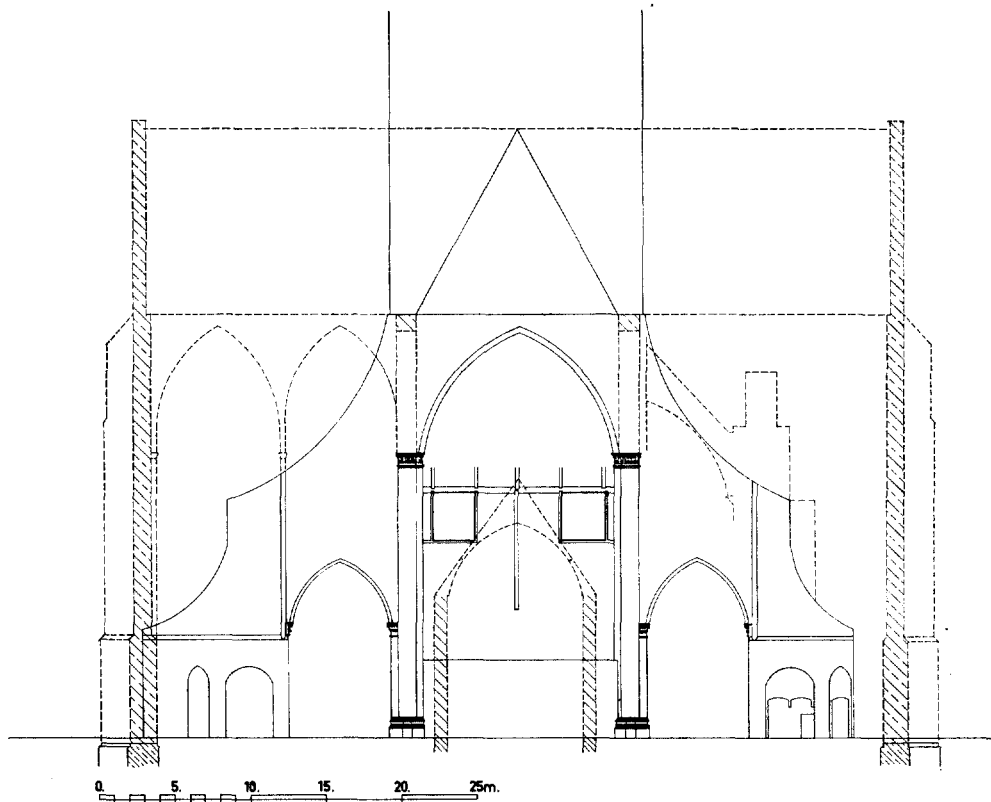

Fig. 7. Doorsnede over het onvoltooid dwarspand naar het westen waarop schematisch aangegeven: links de ontworpen wandgeledingen en aanzetten der gewelven; midden de doorsnede van het noodkoor en de aangetroffen resten van het houten stijl- en regelwerk daarboven; rechts de luchtbogen boven de noordbeuk. Schaal 1 : 500. (Tekening Monumentenzorg)

hoek van de transeptarm opgenomen, die blijkens de hiervoor genoemde rekeningposten wel enige hoogte bereikt zal hebben. Thans is deze traptoren slechts als rudiment herkenbaar. In de hoek tussen zijbeuk en dwarspand is bij deze traptoren ook nog een nevenruimte geweest, waarvan op verschillende niveaus in de muur doorgangen en nissen zijn overgebleven. Een reparatierekening van 1525-'26 betreffende „tralien int krocht” zou op deze ruimte betrekking kunnen hebben.

De natuursteenbekleding tegen de oostmuur van de noordelijke transeptarm houdt op ruim 8 meter ten zuiden van de hoeksteunbeer op tegen een gespaarde staande tand in het metselwerk. Men heeft dus ook nog de bedoeling gehad een koor te bouwen met zijruimten van dezelfde breedte als het schip. Wanneer dit alles tot stand was gekomen, zou er een kerk zijn ontstaan, die minstens 100 meter lang was en ruim 50 meter breed, in vloeroppervlak ongeveer even

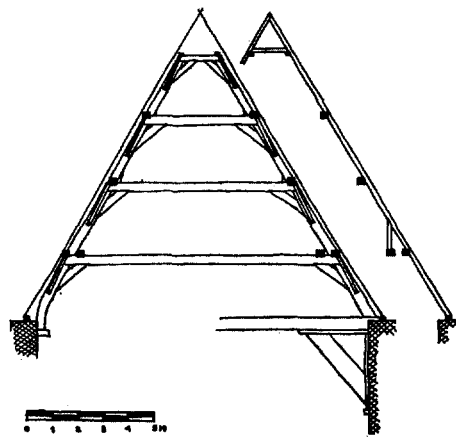

Fig. 8. Doorsnede over de kap van het middenschip. Schaal 1 : 300. (Tekening Monumentenzorg)

groot als de Dom van Utrecht of de St. Jan in Den Bosch. De breedte van het middenschip en van de kruising overtreft echter die van alle andere middeleeuwse kerkgebouwen in Nederland. De kap van het middenschip is opgebouwd uit spanten met vier jukken op elkaar, hetgeen in geen enkele andere kerkkap in Nederland en Vlaanderen het geval is (fig. 8).

Men weet het: de gehele onderneming is op een feitelijk bankroet uitgelopen. Men zag zich genoodzaakt de opening onder de westelijke kruisingsboog af te sluiten met een dikke, uit sloopmateriaal opgebouwde muur. In het gedeelte van die muur, dat boven het dak van het betrekkelijk lage noodkoor uitstak, bracht men een zwaar

eiken stijl- en regelwerk aan, waarin vensters werden gemaakt, die het schip aan de oostzijde verlichtten (fig. 7).

Het noodkoor of wat daar toen nog van over was is in 1632 gesloopt. Nog rest het schip van de kerk, dat ons een indruk kan geven van hetgeen de 15de-eeuwse bouwers voor ogen moet hebben gestaan toen zij een aanvang maakten met een onderneming, die destijds zelfs in een cultuurcentrum nauwelijks te volbrengen zou zijn geweest. Dat Den Briel een honderd jaar later op een geheel andere en snellere wijze beroemd zou worden — door de watergeuzen —, konden de kerkbouwers uiteraard niet weten!

SUMMARY

ST. CATHERINE'S CHURCH AT BRIELLE

BY H. JANSE

The restoration of St. Catherine's Church at Brielle, now consisting of a monumental tower and a two-aisled nave, has recently been completed. While the restoration was in progress, valuable data were discovered that shed light on the rather intricate architectural development of the building. The church, which had become a collegiate church before 1337, was known to have had a spacious choir, whose remains were demolished in 1632. The results of an excavation filled the gaps in our knowledge concerning that part of the building.

Fragments of the earliest aisleless choir from the second half of the 13th century came to light. This choir had short transept arms, which were lengthened, at first considerably on the north side, and afterwards to a lesser extent on the south side. The second half of the 14th century saw the erection of Our Lady's choir, with three-sided termination, north of the main choir. A chapel-like structure was added at the back of the choir, probably in the second half of the 15th century.

As appears from an inscription over the doorway in the tower, the construction of a tower was undertaken in 1417. A great fire in 1456, which seems to have destroyed almost the entire church except for Our Lady's choir, caused the tower to collapse. Before or after the fire a vestry with stair turret, adjoining Our Lady's choir, was built. After the fire of 1456 a provisional

choir was erected and at the same time two huge foundations were laid for the east piers of a newly projected crossing.

The nave and tower, which still exist, were erected between 1462 and 1482. A document recording a lawsuit in connection with the building campaign and dated 1476 has been preserved in the State Archives at Brussels and provided important data concerning the construction of the nave. The original builder and contractor was Jan van Herentals. After van Herental's death the work was taken over by Henri Marissis from Brussels, who was lent 200 „Rijnse” guilders by the ecclesiastic body in charge of building matters. Godevaert de Bosschere the younger, a stone-merchant, did not receive his due and instituted proceedings at Brussels for the legal seizure of portions of the main roof, which were waiting to be shipped from there to Brielle. This shows that considerable distances were sometimes covered by transports of building components made ready for use.

Lack of funds caused the church to remain uncompleted. The plans for vaulting the nave and the construction of flying buttresses were abandoned. In the beginning of the 16th century the erection of a transept of 51 metres in width was embarked upon, but all that came of it was an unfinished structure, rising, hardly above ground level.

DE RUÏNE VAN HET HUIS TE HEENVLIET

DOOR

J. G. N. RENAUD

„Ravesteyn” noemen vele mensen de ruïne van het stamhuis der heren van Heenvliet, gesproten uit het geslacht der heren van Voorne. Een naam, die wij in de oude papieren niet terug vinden, en die wij wellicht mogen beschouwen als een fantasienaam, door een onbekende gelanceerd in de tijd van de romantiek. De naamgeving is overigens begrijpelijk wanneer wij ons herinneren, dat de machtige bouwval vóór de inundatie geheel schuil ging in een sombere bosschage. Zoals de tekeningen van Roghman aantonen viel het in de 17de eeuw met die begroeiing nogal mee; waarschijnlijk werd de houtopstand tot in het begin van deze eeuw regelmatig gekapt (vgl. afb. 4).

De inundatie, door de Duitsers begin 1944 binnen het kader van hun kustverdediging te weeg gebracht, heeft de bomen doen afsterven en het muurwerk aangetast. Het verdwijnen van zo vele obstakels zou voor de archeoloog een gereede aanleiding kunnen zijn, te trachten zijn nimmer aflatende nieuwsgierigheid te bevredigen. Maar niet alleen deze omstandigheid heeft in dit geval tot een onderzoek geleid. Dr. G. A. Lamaison van den Berg van Heenvliet, in 1942 door vererving Vrijheer van de Heerlijkheid Heenvliet geworden, heeft al in 1947 aangedrongen op een onderzoek van de ruïne en het eiland, waarop het bouwwerk staat. Door zijn goede zorgen is trouwens het archief tijdens de oorlog veiliggesteld en na de oorlog door de heer C. 't Hart beschreven.

Het heeft toch nog tot het najaar van 1959 geduurd, voordat er inderdaad een aanvang met het onderzoek gemaakt kon worden. De heer Lamaison had reeds in de zomer van 1959 verlof gegeven aan de heer F. Roodschild Koning, een vriend van zijn huisarchivaris, om hier en daar eens een schop in de grond te steken. De heer Roodschild Koning had er zich in hoofdzaak toe bepaald, langs de buitenzijde der muren naar scherven te zoeken; zodoende was hij er onder meer toe gekomen de privaatkoker, in de noordmuur van de donjon, leeg te halen en de waterput, een smalle vierkante koker in de westmuur van de grote toren, te bevrijden van de vele

stenen kanonskogels, waarmee deze put onbruikbaar was gemaakt.

Alle betrokkenen waren het er overigens wel over eens, dat een effectief onderzoek naar de bouwgeschiedenis een intensiever aanpak vereiste. Mede ter voorbereiding van de restauratie van de bouwval, die nodig onder handen genomen moest worden, wilde men binnen afzienbare tijd niet slechts een ondefinieerbare klomp steen overhouden, werd in het najaar van 1959 dus een begin gemaakt met het afgraven van de puinheuvel, die zich in de loop der tijden op het eiland gevormd had. Daar het plaveisel van de binnenhof grotendeels bewaard bleek, hadden de afgravers geen moeilijkheden met het aanhouden van een niveau. Vanzelfsprekend werd het bruikbare bouw materiaal, in hoofdzaak baksteen, zorgvuldig verzameld en opgetast in afwachting van de restauratie, die onder leiding van de architect C. J. Bardet (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) zou plaatsvinden. Gaandeweg kwamen de restanten vrij van muren, werden keldervloeren blootgelegd en begon men een overzicht te krijgen van de indeling van de ommuurde ruimte voor de donjon. Het gebouwencomplex volgde het eenvoudige patroon van de twee haaks op elkaar staande vleugels, die de noord- en de oostzijde van het plein besloegen. Aan de zuidzijde bleef de ruimte onbebouwd; hier vormde de zuidmuur de afsluiting.

Gaandeweg bleek, dat aan de zuidkant een tweede uitbreiding had gestaan in de vorm van een rechthoekig gebouw van 15.5 x 7.5 m, gedeeltelijk tegen de donjon, gedeeltelijk tegen de zuidmuur van de eerste uitbreiding aangeleund. De nieuwe ingang van het vergrote hoofdgebouw tekende zich af op de zuidelijke hoek van de oostvleugel, waar een smalle ruimte tussen buitenmuur en woonruimte afsluitend metselwerk aan de oostzijde scheen te missen. Spoedig vielen hier brugkelder en poortdoorgang te herkennen (afb. 10), zodat de plaats van de poort en de toegang met zekerheid vielen aan te wijzen. Op een wel bijzonder opmerkelijke plaats intussen. Het komt zeer weinig voor, dat de kasteelbewoners de toegang van het hoofdgebouw zo

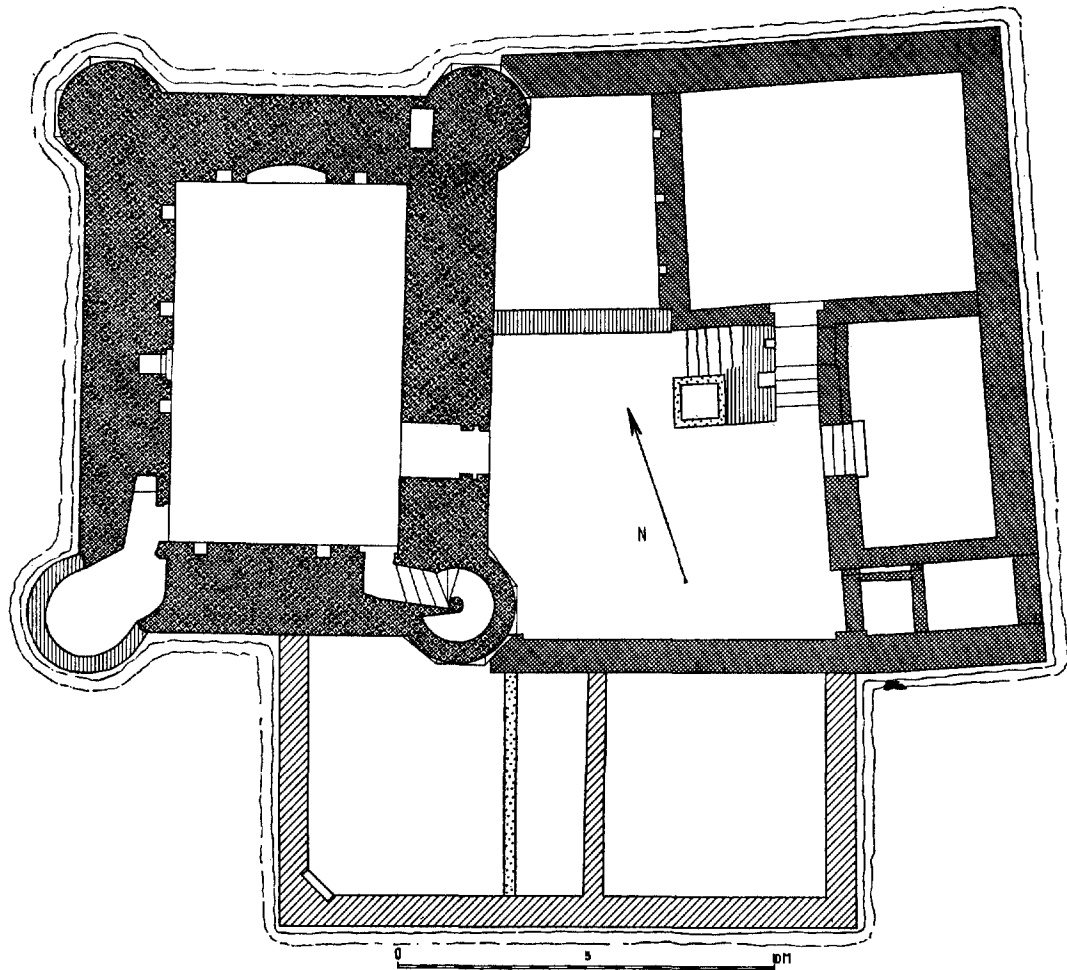

Fig. 1. Plattegrond met globale aanduiding der bouwperiodes. Schaal 1 : 200. Donjon met hoektorens, midden 13de eeuw. Eerste uitbreiding, aansluitend op de ingangszijde van de donjon, midden 14de eeuw. Tweede uitbreiding aan de zuidzijde, 15de eeuw. Overigens hebben branden en verwoestingen kleine en grote wijzigingen teweeggebracht.
(Naar een opmeting van Monumentenzorg)

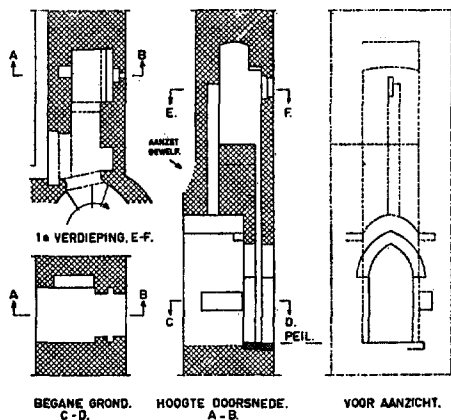

Fig. 2. Aanzicht en doorsnede over de ingangspartij van de donjon. Schaal 1 : 200. Men lette op de gleuven voor het valhek en de bedieningsruimte boven de poortdoorgang, in de dikte van de muur uitgespaard.
(Tekening Monumentenzorg)

letterlijk terzijde schuiven. De vraag is dan ook gewettigd, hoe deze merkwaardige toestand gegroeid is.

Overigens bleven er voor alles andere fundamentele vragen te beantwoorden, die een speciaal daarop afgestemd onderzoek vereisten. Na het afgraven van de puinbult viel namelijk duidelijk te constateren, dat uitsluitend de donjon de oorspronkelijke sterkte had gevormd; de hierin aanwezige woonruimte echter heeft de Heren van Heenvliet op den duur klaarblijkelijk niet de gewenste mogelijkheden geboden, zodat zij tot twee keer toe een uitbreiding tegen de oude kern hebben aangelegd (fig. 1). De gehele ontwikkeling moet zich voltrokken hebben tussen een onbekend jaar omstreeks het midden van de 13de eeuw en april 1572¹, toen de Watergeuzen het slot in brand staken. Wellicht hebben de Hoeks onder Jonker Frans van Brederode bovendien een zeker niet als zodanig bedoelde bijdrage tot de bouwgeschiedenis geleverd door hun brandschatting van Heenvliet in 1489, die het slot niet gespaard zal hebben². De burchtheer Johan van Cruyningen was bepaald geen partijganger van Frans van Brederode; hij had zich integendeel zeer nauw verbonden met de Bourgondiërs. Het behoorde in die dagen overigens ook al tot de nog niet geheel afgelegde gewoonten van plunderende soldaten om de rode haan te laten kraaien; en dat met een bangstigende onverschilligheid voor de kwestie, wiens belang er eigenlijk meer gediend werd.

Keren wij na deze uitweiding tot onze problemen terug. Heeft de woontoren, gebouwd omstreeks 1250, op een heuveltje gelegen; bevond er zich een taludje van luttele meters tegen de muren, of rees het metselwerk zonder overgang uit het water van de slotgracht op?

Men kan zich dit alles gemakkelijker afvragen, dan een dezer mogelijkheden in alle gemoedsrust als vaststaand feit in zijn beschouwingen betrekken. Een aanvankelijk tegen de muren opgewerkt talud kan heel goed later weer vergraven zijn; invriezen van de muurvoet ter hoogte van de waterlijn zou daarentegen een aanleiding geweest kunnen zijn om een oorspronkelijk niet bedoeld talud toch maar weer aan te brengen. Het graven van een profielsleuf loodrecht op de richting van de buitenmuur scheen de enige juiste methode om de beschikking te verkrijgen over die gegevens, onontbeerlijk geacht voor de beantwoor-

ding van de boven aangeroerde kwesties. De aangewezen plaats voor zo'n sleuf, die tenminste tot aan de onderkant van de fundering behoorde te reiken, bevond zich aan de voorzijde. Door de eerste uitbreiding en de daarmee gepaard gaande demping van een stuk slotgracht was wellicht de oorspronkelijke toestand hier min of meer geconserveerd. Bovendien bestond er een redelijke kans op het vinden van schervenmateriaal, dat een datering van de eerste uitbreiding mogelijk zou maken. Het graven van de profielsleuf bleek geen nutteloze bezigheid; de bestudering van de wanden leverde een serie nuttige gegevens op (fig. 3).

In de eerste plaats stelden wij vast, dat de fundering van de muur bestaat uit stiepen, verbonden door grondbogen. De bogen zijn zwaar: twee strekken dik. De funderingssleuf voor het bouwwerk tekende zich nog goed leesbaar in het verticale profiel af; het liet zich dan ook gemakkelijk vaststellen, waar de geschapen grond, bestaande uit kleilagen op een veenpakket, door het graven van de bouwsleuf doorsneden werd. De kleilagen werden afgedekt door het zo karakteristieke laagje baksteenpuin, dat getuigt van de aanvoer en het optassen van het materiaal ten gerieve van de metselaars, die de benodigde bouwstoffen binnen hun bereik aangevoerd kregen. Bij het graven van de gracht — na voltooiing van het bouwwerk — heeft men de geschapen grond weggestoken; allengs ontstond er op het grachtalud een laag van plantaardige en dierlijke resten, die zich duidelijk aftekende. Tegen de donjon aan was de grond al tijdens de bouw wat opgehoogd, wellicht tengevolge van wateroverlast. Hierop kwam tijdens het optrekken van de muur in letterlijke zin afval — baksteenpuin en specie — te liggen. Tijdens de eerste uitbreiding werd dit materiaal opgesloten door het aanvullen van de gracht en het overdekken van een en ander door een laag bouwpuin.

Uit het profiel valt onweerlegbaar af te lezen, dat een niet te zwaar talud de grondbogen en de versnijdingen bedekt heeft, hetgeen overigens als een normaal verschijnsel is te beschouwen. Geen sprake dus van een tot boven de waterlijn opkomend talud, dat een veel bredere voet zou moeten hebben dan welke zich in ons profiel aftekende. Als gevolg van deze waarnemingen moeten wij besluiten, dat de opmerkelijke voeten

¹ G. 't Hart, *Historische beschrijving der vrije en hoge heerlijkheid van Heenvliet*, Heenvliet 1949, 26

e.v.; 71. — *Bijdr. Bisd. Haarlem*, 27 (1903), 342.

² 't Hart, *o.c.*, 43.

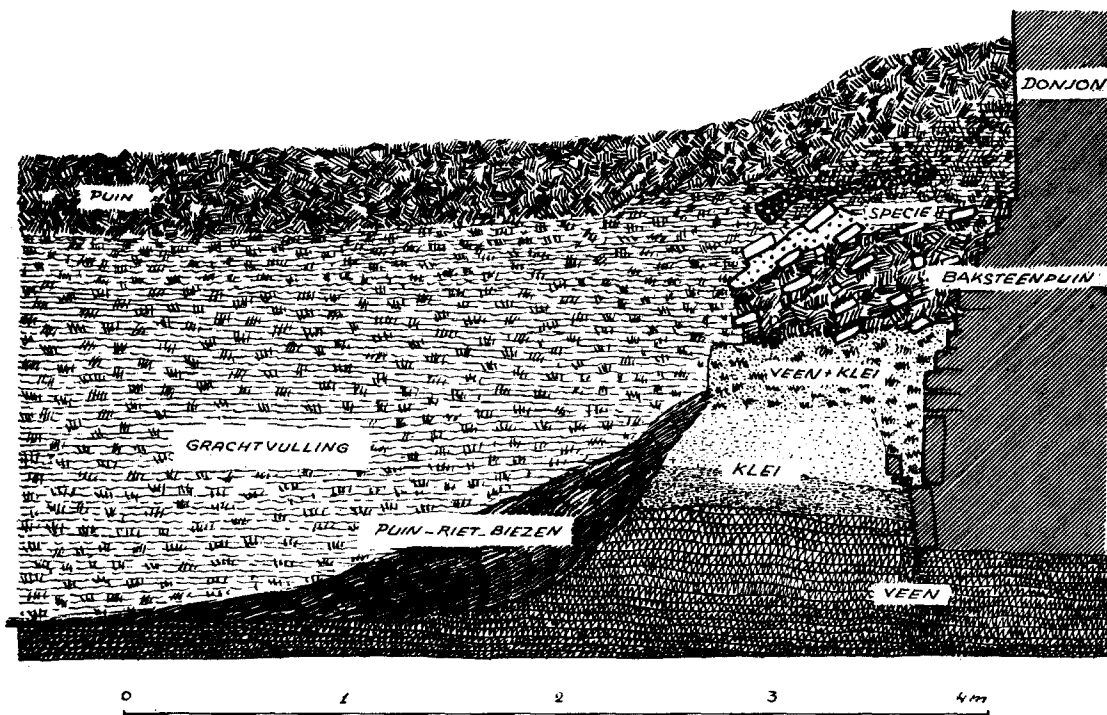

Fig. 3. Profiel tegen de voorzijde van de donjon. Het natuurlijk bodemprofiel, waarin de gracht en de funderingsleuf voor de donjon zijn uitgegraven, bestaat uit veen, waarop een laag klei werd afgezet. Hierop rust een laag, bestaande uit klei en veen. Deze grond werd op de geschapen grond gedeponerd om de voeting van de donjon te beschermen. De daarop weer rustende laag verwerkte grond, vermengd met baksteenpuin en specie, is grotendeels ontstaan tijdens de bouw en bleef op de versnijding liggen als een beschermend talud.

(Opm. en tekening Rijksdienst voor het Oudheidk. Bodemonderzoek)

van de ronde torens, die zo sterk herinneren aan de arkeltorens van het Gravensteen te Gent of aan de overblijfselen van het kasteel te Antwerpen, wel degelijk bestemd waren om in het gezicht te blijven. Deze ronde hoektorens rusten namelijk op een hoekige voet; een blok metselwerk, dat welgeteld vijf vlakken vertoont. In de doorsnede herkent men de vijf zijden van een achthoek, die om de rechte hoek van de donjon heen grijpen. Onder dit massief aandoende voetstuk ontdekt men twee rechthoekig op elkaar staande steunberen; door elkaar oversnijdende bogen wordt de overgang naar het hoekige voetstuk bewerkstelligd. Evenals dit zo vaak het geval is: ook hier maakt de poging tot exacte beschrijving de zaak ingewikkelder, dan de werkelijkheid er uit ziet.

In feite vormt de toestand aan de westzijde en de noordzijde van de donjon een bevestiging van wat het profiel aan voorzijde suggereerde. De mode om, ten koste van veel geregeld onderhoud de muren uit het water te laten oprijzen,

komt in het algemeen pas tijdens de Renaissance op. Wanneer men daarenboven rekening houdt met de omstandigheid, dat door allerlei oorzaken de „aanwas” aan de voet van de muren gewoonlijk gestadig aangroeit, moet men wel besluiten, dat er oorspronkelijk ook aan de west- en noordgevel weinig talud tegen de buitenmuur opgezet was; voldoende om de versnijdingen te bedekken en wellicht ook het opgaande werk juist buiten het bereik van het water te houden.

Onwillekeurig vraagt men zich af, of er voldoende gegevens te verzamelen zijn om een indruk te krijgen van de oorspronkelijke toestand. Men bedenke daarbij, dat de verwoesting van 1572 weliswaar veel van de oudste vormgeving moet hebben doen verdwijnen, maar het bouwwerk tevens moet hebben bewaard voor de ingrijpende veranderingen, die de zich steeds wijzigende wooncultuur in de 17de en volgende eeuwen onze middeleeuwse kastelen heeft doen ondergaan. Buitendien verkeren wij in het geval van Heenvliet in de vrij uitzonderlijke situatie

DE RUÏNE VAN HET HUIS TE HEENVLIET

Afb. 1. Ruïne van het Huis te Heenvliet in 1646 of 1647. Voorzijde met de traptoren (links) en blik in de donjon op de binnenzijde van de zuidwesthoek. Van de eerste uitbreiding staat nog vrij veel muurwerk. Tekening van Roeland Roghman.

(Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

Afb. 2. Ruïne van het Huis te Heenvliet in 1646 of 1647. Voorzijde met traptoren en — verkort — de linkerzijgevel met zuidwestelijke hoektoren (links). Blick op de noordwestelijke binnenhoek van de donjon. Tekening van Roeland Roghman.

(Haarlem, Teylers Museum)

DE RUÏNE VAN HET HUIS TE HEENVLIET

Afb. 3. De ruïne van het Huis te Heenvliet in 1646 of 1647. De linkerzijgevel met de traptoren (rechts) en de toren met de zogenaamde gevangenis van Merula; de achterzijde vertoont nog het uitgebouwde privaat tegen de noordwestelijke hoektoren. Duidelijk vallen hier de overkraging van de schildmuur en de weergang van de torenkoppen op te merken. Tekening van Roeland Roghman. (Haarlem, Teylers Museum)

Afb. 4. Ruïne van het Huis te Heenvliet in 1917, uit het zuidwesten. (Foto Steenbergh)

over drie tekeningen van Roeland Roghman te kunnen beschikken; betrouwbare afbeeldingen uit 1646 of 1647, dus ten naaste bij 75 jaar na de verwoesting (afb. 1, 2 en 3).

Roghman biedt ons intussen een hoogst schilderachtig tafereel van een al bedenkelijk vervoortgeschreden verval. De noordoostelijke hoektoren is afgestort, de helft van de oostmuur en een stukje noordmuur meeslepend. Er moet daar in die oostmuur wel iets aan de hand geweest zijn — verregaande uitholling voor kasten of slaapruimten — om een aanvankelijk 2.40 meter zwaar stuk metselwerk tot afscheuring en omvallen te brengen.

Daarentegen stelt men vast, dat de noordwestelijke hoektoren zijn even uitgekraagde kop nog bezit, evenals de zuidwestelijke hoektoren. De traptoren (zuidoostelijke toren) schijnt niet van een uitgekraagde kop voorzien geweest te zijn. Het is echter zeer waarschijnlijk, dat deze toren in verband met zolder en weergang veel hoger opging dan men uit de afbeelding zou afleiden. De bekroningen van west- en zuidgevel laten bij Roghman geen duidelijke kantelentrij meer herkennen, al merkt men wel op, dat de weergang iets uitgekraagd was. Roghman geeft ons jammer genoeg een beetje te raden, of er nu sprake is van een tandlijst, dan wel van een afgeronde vooruitspringende laag.

In de ruim twee honderd jaar sinds Roeland tekende, is er toch wel een belangrijk stuk metselwerk verdwenen en zijn waardevolle aanwijzingen verloren gegaan.

Klaarblijkelijk hadden de opeenvolgende generaties van bewoners tot 1572 al heel wat wijzigingen en inwendige verbouwingen in de woontoren tot stand gebracht, zodat het ook omstreeks 1650 al moeilijk geweest moet zijn de oorspronkelijke toestand te achterhalen.

In grote trekken komt men er vanzelfsprekend wel uit. Er zijn altijd maar twee verdiepingen geweest. Terwijl elders vaak aanduidingen gevonden worden voor het later inzetten van het gewelf, kan men hier tevreden vaststellen, dat in het tongewelf van de eerste woonlaag een der bedoelingen van de bouwheer gerealiseerd is. In afwijking tot wat ik bij een vorige gelegenheid schreef³ moet ik bij nader inzien aannemen, dat deze ruimte wel degelijk daglicht ontving, zij het dan ook door kleine, hooggeplaatste lichtspelen. Midden in de westmuur bevindt zich een ope-

ning, waarvan de benedendorpel — of zou men vanwege de grote muurdikte van vensterbank moeten spreken — trapsgewijze per laag metselwerk van de kelderwand naar de buitenzijde oploopt. Deze „trap” begint hoog boven de vloer, zodat de overkluizing van de vensternis het gewelf moest onderbreken; „met een steekkap” zegt de man uit de bouwwereld en in navolging van hem ook de architectuurhistoricus. Het venster is verbreed, zodat de oorspronkelijke breedte niet meer te achterhalen valt. De vensternis met zijn recht door de muur gaande wanden vertoont alle tekenen van verval en afbrokkeling, maar heeft in hoofdzaak de bedoelde breedte bewaard.

Waarschijnlijk was ook de oostmuur van een dergelijk venster voorzien. De zuidmuur, waar het tongewelf tegenaan sloot, bood in de schildboog van nature een fraaie oplossing voor het aanbrengen van een hooggeplaatst venster. Wij vinden daar nu dan ook een venster terug maar kunnen door de verregaande mishandeling van het muurwerk, of liever door het diep ingevreten slijtageproces van het metselwerk moeilijk vaststellen, of wij hier inderdaad met een oorspronkelijk venster te maken hebben.

In ieder geval was deze ruimte met de vertrouwde, spits afgedekte lampnissen in de vier wanden en de schouw in de noordmuur bestemd voor bewoning en voorraadruimte. Ongetwijfeld werd er gekookt en gebraden; in de dikte van de westwand bevindt zich de waterput, die op Heenvliet niet meer was dan een smalle koker van ongeveer 70 cm in het vierkant.

Drie hoektorens blijken vanuit de onderhavige ruimte oorspronkelijk niet toegankelijk; zij waren tot aan de tweede woonlaag opgevuld en kennelijk niet in de eerste plaats bedoeld als verruiming van de bewoonbaarheid. De vierde — de zuidoostelijke — bevat de wenteltrap naar de hoofdverdieping, naar de voormalige zolder en hoogstwaarschijnlijk tenslotte naar de weergang. De toegang tot de zuidwestelijke toren — de zogenaamde gevangenis van Merula — moet ingebroken zijn toen men de oude toren heeft vervangen door de huidige, voorzien van een torenkamer op de beganegrond. Deze verbouwing schijnt mij omstreeks 1500 tot stand te zijn gekomen.

Een andere ingrijpende wijziging betreft het rookkanaal van de schouw, dat aanvankelijk achter, of naast dat van de schouw op de hoofdverdieping gelopen zal hebben, later echter naar

³ J. G. N. Renaud, „Le donjon dans les châteaux des Pays-Bas”, *Chateau Gaillard, Etudes de Castello-*

logie européenne, I, *Colloque des Andelys*, Caen 1964, 119.

links gebogen, en door de vensternis van een dichtgezet venster geleid werd. Onder het vloeroppervlak kwamen bij uitgraving van de kelder ruimte funderingen te voorschijn, die wel niet tot de oorspronkelijke opzet behoorden, maar toch een beeld gaven van de verdeling in meerdere vertrekken, waartoe men op den duur was overgegaan. Bij gebrek aan voldoende licht zullen het wel tamelijk sinistere verblijven geweest zijn. Verreweg het merkwaardigste detail van de benedenverdieping mag wel de ingang genoemd worden. Merkwaardig om verschillende redenen. In de eerste plaats missen wij de vertrouwde horizontale kokers in het muurwerk ter weerszijde van de doorgang voor de schotbalk, die men ter meerdere zekerheid langs de poort schoof. De draaipunten voor de deur — en men denkt dan eerder aan de pannen, waarin boven en beneden de tappen draaien, dan aan de duimstenen en de daarbij behorende gehengen — zoekt men tevergeefs, al vormen enige brokken natuursteen in de zuidelijke wand wellicht een vage aanduiding. Sporen van een ophaalbrug — brugkelder, kokers voor tegengewichten, draaipunten — geeft het muurwerk niet meer te zien. Waarschijnlijk is alles, wat met de brug te maken had, reeds bij het tot stand komen van de eerste uitbreiding volledig weggewerkt.

Daartegenover staat, dat wij hier het in Noord-nederland zo zeldzaam voorkomende valhek terugvinden. Vlak bij de buitenmuur ontwaart men ter weerszijden een smalle groeve, die zich door het muurwerk, in een langgerekte sleuf verenigd, voortzet tot op de hoofdverdieping, waar een bedieningskamer voor het valhek in de dikte van de muur werd uitgespaard (fig. 2). Omhoogkijkend ontdekt men een tweede zelden toegepast verdedigingsmiddel: een vierkante opening in de overkluizing van de doorgang. Kennelijk is deze uitsparing bedoeld als werpgat, dat vanuit de bedieningskamer van het valhek bij de verdediging benut kon worden. Al missen wij aan deze poort verschillende vertrouwde elementen, men treft in de plaats daarvan de sporen aan van enige weinig voorkomende middelen ter bevordering van een effectieve verdediging.

De toegang tot de wenteltrap zal wel door een deur af te sluiten zijn geweest; men vindt er evenwel geen sporen meer van. De wenteltrap opgaande bereikt men de eerder besproken bedieningskamer en de bovenverdieping. De zuidwestelijke hoektoren bevat op deze hoogte een rond vertrek, dat vanuit de zaal te betreden valt. In de westwand van de zaal bevindt zich een nis met een koker door het muurwerk, die uitmondt

boven de waterput. De bewoners konden dus ook vanuit de hoofdverdieping het water ophalen.

Tussen de waterput en de toegang tot de hoektoren treft men een doorgang aan naar een langgerekte ruimte, uitgespaard in de dikte van de westmuur. Langs deze weg bereikte men de noordwestelijke hoektoren en het privaat, dat naast deze toren tegen de westwand was aangebracht (zichtbaar op afb. 3).

Overblijfselen van gewelfribben en restjes gewelf in kleine steen wijzen op verbouwingen in de late 15de of de 16de eeuw.

Ook bij de oorspronkelijke opzet van de hoofdverdieping hadden de bouwers aan een privaat gedacht. In het oostelijk gedeelte van de noordwand werd een gang in de dikte van het muurwerk uitgespaard, die zich voortzette tot boven de koker, waarvan de afvoer aan de voet van de muur door de heer Roodschild Koning is aange troffen.

Aan de schouw zal in de loop der eeuwen nog wel eens wat gerepareerd zijn. Bij zo'n gelegenheid heeft men in de 16de eeuw de wand achter de stookplaats bekleed met een driehoek van haardsteentjes. Een zeldzaam voorbeeld van de wijze waarop dit materiaal toegepast werd.

De architect H. Janse heeft in een artikel „Balken en houten vloeren tot omstreeks 1650”, gepubliceerd in het *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond* van 1964, gewezen op de consoles voor strijkribben, die een reconstructie van de balklaag mogelijk maken (304 en 306, fig. 3).

Alvorens afscheid te nemen van de oude woontoren dient nog vermeld te worden, dat door het zware muurwerk (afmetingen baksteen 31/32 x 14/14.5 x 8/8.5 cm) kanalen van circa 15 x 15 cm zijn uitgespaard. Wij vinden deze bijvoorbeeld ook in de donjon te Schiedam. De donjon was vooral na de inundatie dusdanig in verval geraakt, dat een verregaande consolidering geboden bleek. De traptoren had de stormen van de winter van '60 niet meer kunnen weerstaan en was ingestort; de wand van de muurkoker voor het valhek vertoonde boven de poort een enorm gat; de grote vensteropeningen kalfden steeds meer af. Een voorzichtige consolidatie onder leiding van de architect van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg C. J. Bardet heeft het curieuze bouwwerk voor de eerstkomende generaties weer veilig gesteld. Een stukje tongewelf tegen de zuidmuur werd aangebracht om de toegang tot de torenkamer en de ruimte in de westmuur mogelijk te maken.

Omstreeks het midden van de 14de eeuw, een

goede honderd jaar na het optrekken van de donjon, achtte de heer van Heenvliet de tijd gekomen om zijn huis belangrijk te vergroten. De slotgracht aan de voorzijde werd aangevuld; een rechthoek van 14 x 17 meter werd ommuurd. Vanzelfsprekend hebben de bouwers ook het nieuwe gedeelte weer met het beveiligende water omgeven. Intussen bracht het funderen van muren in de voormalige gracht vanzelfsprekend de nodige moeilijkheden met zich mee; men vond de oplossing klaarblijkelijk door de oude constructie van stiepen en grondbogen toe te passen. Toch traden er op den duur verzakkingen op; de zuidmuur bijvoorbeeld helde sterk van west naar oost, zodat men bij een verbouwing genoodzaakt was de muur grotendeels af te breken en een keg in te leggen om weer horizontaal te komen.

Het noord-zuid lopende metselwerk, dat de binnenmuur van de oostvleugel uitmaakt, staat eveneens op stiepen en grondbogen. Of dezelfde constructie gebruikt werd voor de binnenmuur van de noordvleugel, hebben wij niet kunnen vaststellen.

Wel bleek overtuigend, dat de noordvleugel aanvankelijk niet tot de donjon doorliep, maar bij de eerste trede van het huidige trapje eindigde; het vertrek mat binnenwerks circa 7.50 x 5.80 meter.

De overblijvende ruimte heeft men pas in een later stadium opgevuld. De zware muur met de drie uitsparingen — die wij voor balkgaten mogen houden — welke de noordvleugel in twee ruimten schijnt te verdelen, kwam tot stand door beklamping en overbouw van de fundering van een oudere eindgevel. Deze bleek veel dieper gefundeerd te zijn dan de aangehechte schil.

Overigens heeft men weinig steun aan het zichtbare muurwerk, wanneer men de wordingsgeschiedenis van de eerste uitbreiding tracht vast te stellen. Branden en verwoestingen schijnen herhaalde malen tot ingrijpende herstellingen genoodzaakt te hebben. De binnenmuur van de oostvleugel bleek bij het onderzoek jonger te zijn dan de fundering op grondbogen waarop hij opgetrokken is.

De toegang zelf ziet er wat ongebruikelijk uit. Ongetwijfeld fungeerde de voorste open ruimte met een lengte van drie meter als brugkelder. Het gootje langs de oostvleugel tot afvoer van op het plein terecht gekomen (regen)water eindigt op de dwarsmuur, die trouwens bij een brugkelder een gewone verschijning is. Aan de buitenmuur had men gaarne wat meer details gezien; alle aanwijzingen voor de brugconstructie, de breedte van de

doorgang en de poortconstructie (een enkele of een dubbele deur?) zijn hier nu eenmaal verdwenen.

Boven spraken wij reeds het vermoeden uit, dat de hier aangetroffen toestand niet de oorspronkelijke is. Een zeer recent onderzoek toonde aan, dat het betrekkelijk dunne dwarsmuurtje (40-48 cm) niet in verband met de beide hoofdmuren werd opgetrokken. De bouwsleuf schijnt uitgegraven in de reeds ingeklonken aanvulling; de onderste lagen moeten met wat specie in de bouwsleuf gestampt zijn, waarna met een snijding de regelmatige lagen beginnen. In plaats van de rode baksteen met zijn lengte van 25 tot 26 cm en zijn dikte van 5.5 tot 6 cm, die de bouwers van de eerste uitbreiding ter beschikking hadden, treffen wij tot onderin het metselwerk de kleinere geelbruine baksteen aan (22 x 10.5/11 x 4.5/5 cm), die in de overige binnenmuren verwerkt is. Wanneer wij dan tenslotte opmerken, dat aan de grachtzijde van de zuidoostvleugel een verzwaring van het muurwerk optreedt, zijn er redenen te over om de oorspronkelijke toegang niet op de huidige plaats te zoeken. Bedoelde verzwaring is overigens een merkwaardig stuk metselwerk, dat los van de hoofdmuur staat en dat men het beste zou kunnen vergelijken met het benedengedeelte van een topgevel, voorzien van vlechtingen. Voor wie nog iets van wiskunde afweet: de klamp heeft het aanzicht van een gelijkbenig trapezium. Aanleiding genoeg om aan voorzieningen ten behoeve van een brug te denken. In tweede instantie bracht men in de zuidoostvleugel overigens een kelder met tongewelf aan, die een verplaatsing van een eventuele poort in ieder geval noodzakelijk maakte.

Het trapje in de hoek van de twee vleugels voerde klaarblijkelijk naar een bordesje. Een echte traptoren schijnt het niet geworden te zijn. Het is er trouwens ook niet van de aanvang af geweest. Men kan hier het muurwerk niet uitpellen zonder de toch al erg gehavende muurvlakken geheel te vernielen. Het heeft er echter de schijn van, dat het trapje en bordes in een vroeger stadium langs de oostvleugel geplaatst waren, zodat de ingangen van de kelders van noord- en oostvleugel bereikbaar waren via een gangetje, dat langs de noordvleugel liep.

Het ontbreken van een traptoren geeft enige aanleiding tot de conclusie, dat er boven de kelder maar één woonlaag werd aangetroffen. Wat er verder op te merken viel — balklaag met zoldering of open kap — laat zich niet meer uitmaken. Onder het bordes door liep tijdens de laatste be-

woningsperiode de toegang tot de kelder van de noordvleugel.

De uitleg van de burcht naar het oosten moet gevolgen met betrekking tot de voorburcht hebben gehad. Strikt genomen weten wij niet zeker, of zich een voorburcht aan de oostzijde uitgestrekt heeft, al laat de toegang van de woontoren zulks vermoeden. De kaart van Jacob van Deventer, het oudste cartografische document betreffende Heenvliet — voor zover bekend tenminste — geeft aan deze zijde van het complex geen afzonderlijke gebouwengroep. De weg schijnt vanaf de dijk onmiddellijk op het kasteel aan te lopen, noordwaarts de slotgracht te volgen om zich dan in de richting van de kerk voort te zetten. Slechts aan de westzijde lijkt Van Deventer iets gezien te hebben.

Er hebben geen onderzoekingen aan de oostzijde van de gracht plaats gevonden. Een eventuele voorburcht zal echter bij een uitleg van 14 meter zeker in het gedrang gekomen zijn en ten dele voor de nieuwe gracht hebben moeten opschuiven. Bij het planten van bomen en struiken stuit men in ieder geval op het puin, zodat bepaalde vermoedens enige grond hebben.

Aan de westzijde daarentegen heeft men bij het leggen van draineerbuizen in 1963 wel degelijk gebouwsporen en stukken fundering aangetroffen. Allerlei omstandigheden hebben echter een nader onderzoek belet.

Archiefstukken kunnen ons helaas niet verder helpen. Het enige gegeven uit het huisarchief met betrekking tot de gebouwen vond de heer Van 't Hart in het „Besteckboek”, waarin de baljuw Jan van Duvenvoorde noteert, dat hij op 16 mei 1517 het uitgraven (= opschonen) van de gracht aanbesteed heeft. De vier zijden worden aan vier verschillende aannemers gegund „ende die diepte sal wesen vier voeten inden boem onder dit water. Dat eerste quartier (het oostelijke!) heeft Pier Ariensz; van Abbenbrouck voor 7 pond vlaems ende sal gehouden wesen die gaten op te delven aan beijde sijden van de voorpoorte alsoe diep als sijn ander bestedinghe”⁴. Men ziet, van een voorburcht wordt niet gerept. Wel staat ergens in de oostelijke regionen een „voorpoorte”.

Zoals reeds opgemerkt, volgde wellicht een goede honderd jaar na de eerste uitbreiding een tweede uitleg met een enkele woonvleugel aan de zuidzijde van het bestaande complex. Het tijdstip van de bouw valt moeilijk vast te stellen. Onder de bovenste vloer — wij hebben er drie aangetroffen — vonden wij een brandlaag met leien. Met een grote dosis vrijmoedigheid zou men daaruit af kunnen leiden — aannemende dat de brandstichting door Jonker Frans' solde-

niers een historisch vaststaand feit is — dat deze vleugel voor 1489 tot stand was gekomen.

De keldervloeren waren verrassend laag aangebracht. Ook de hoogste liet de bogen en een der steunberen onder de traptoren nog in het zicht. Aanvankelijk verdeelde een dwarsmuur de vleugel in twee vertrekken. Middels een doorbraak van de woontorenwand naast de traptoren werd een toegang vanuit de oude kern naar het nieuwe gedeelte bewerkstelligd. Door een tweede dwarsmuur splitste men een gang van ongeveer 1.80 meter breedte van de westelijke woonruimte af. De eerder genoemde brandlaag gaat onder dit metselwerk door, zodat wij hier met een betrekkelijk late ontwikkeling te doen hebben. Staat de nieuwe gang in verband met de gebouwsporen westelijk van het slot en moeten wij er een toegang in zien? Of werd hier wellicht een trap aangebracht? Dat zou trouwens ook het geval geweest kunnen zijn aan de oostelijke zijde van de oude binnenmuur, waar een gebrekkig metselwerk op een afstand van ongeveer 65 cm met deze oude muur evenwijdig loopt. Ook op dit punt tasten wij in het duister, evenals ten aanzien van de hoogte van de aanbouw. Vermoedelijk moeten wij rekenen met één woonlaag boven de kelderverdieping.

De ruïne van Heenvliet vormt een opmerkelijk specimen onder de middeleeuwse kastelen in Nederland. Wij meenden er — bescheiden — zuidelijke invloeden aan te bespeuren, die overigens te onzent alleen nog maar in de architectuur van de Ridderzaal zichtbaar worden. „Scheldegotiek” is wellicht in deze een te belaste term en wij laten het daarom maar bij die zuidelijke invloeden.

Profane bouwwerken uit het midden van de 13de eeuw komen in Nederland bepaald niet overvloedig voor en hoe geschonden ons object dan ook is, wij zijn dr. G. A. Lamaison van den Berg van Heenvliet uitermate dankbaar voor zijn medewerking bij het tot stand komen van de restauratie-consolidering en voor zijn belangstelling tijdens de uitvoering van het onderzoek. De vondsten zullen trouwens eerlang in het gerestaureerde Ambachtshuis een passende plaats krijgen.

De architect C. J. Bardet heeft het met de ruïne waarlijk niet gemakkelijk gehad, maar het is dan toch maar gelukt. De samenwerking met de heer Bardet tijdens het onderzoek heeft zich in bijzonder prettige sfeer voltrokken en de schrijver heeft alle reden hem te danken voor de verleende medewerking.

⁴ 't Hart, *o.c.*, 71, meent o.i. ten onrechte, dat de gracht toen pas gegraven werd.

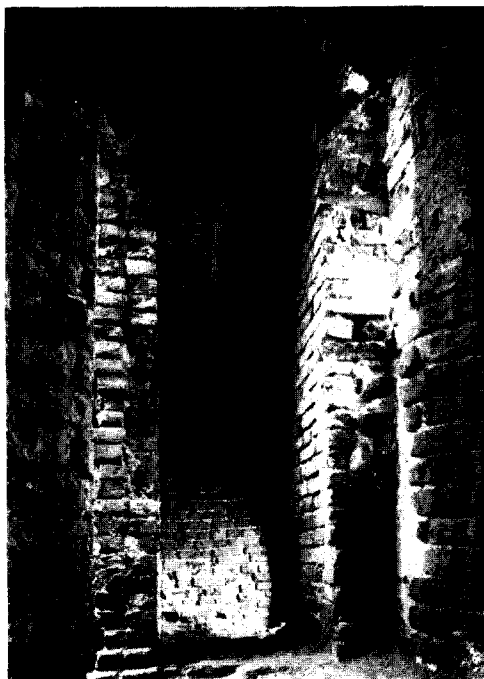
Afb. 5. Gezicht binnen de donjon; links de ingangsparij met een fragment van de sleuf voor het valhek; rechts de doorgang naar de traptoren. (Foto Monumentenzorg, 1960)

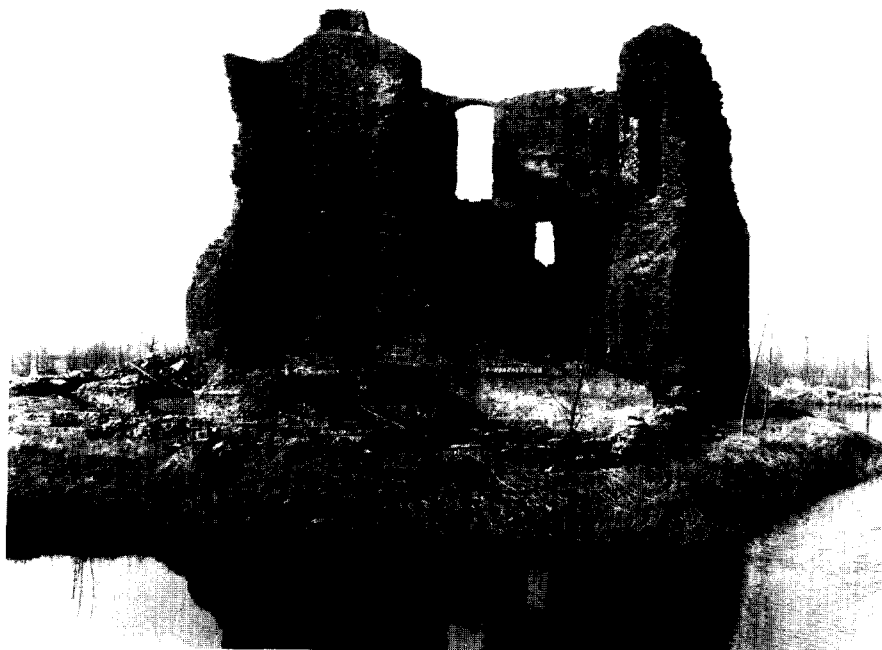
Afb. 6. Links ingang van de traptoren; rechts waterput in de dikte van de muur met nis voor het waterputten op de bovenverdieping. In het midden deur naar zg. gevangenis van Merula. (Foto Monumentenzorg, 1960)

Afb. 7. Gezicht door de poort van de donjon op de nis voor het waterputten op de bovenverdieping. (Foto Steenbergh, 1917)

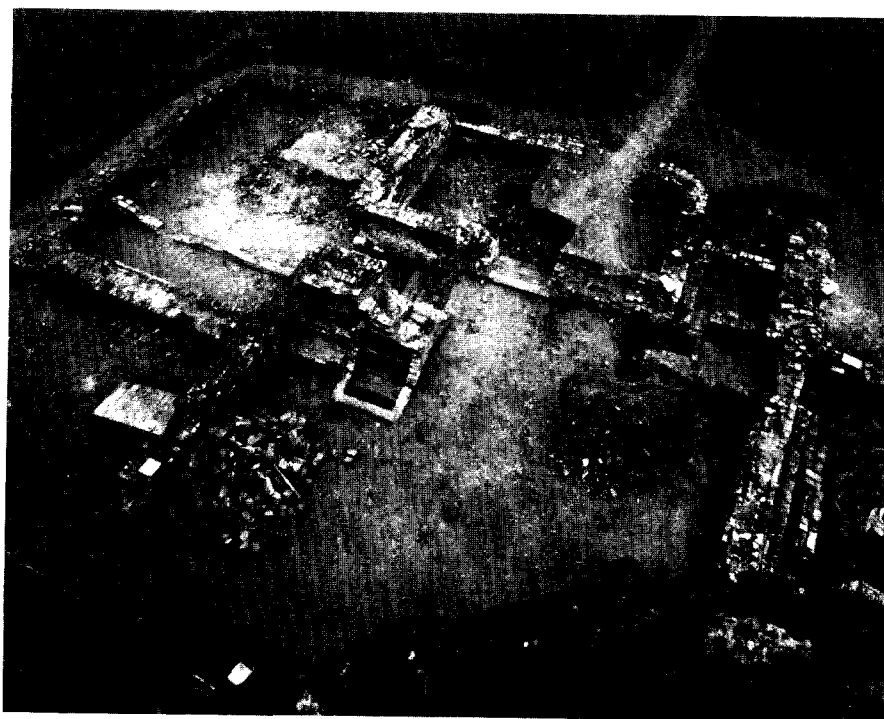

Afb. 8. Bedieningsruimte voor het valhek op de bovenverdieping, uitgespaard in de dikte van de muur. (Foto Monumentenzorg, 1960)

Afb. 9. Ruïne van het Huis te Heenvliet uit het oosten; de donjon voor de restauratie. De traptoren (links) is gedeeltelijk ingestort; op de voorgrond het ontgraven muurwerk van de eerste uitbreiding (midden 14de eeuw en later).

(Foto Monumentenzorg, 1961)

Afb. 10. Het plein voor de donjon tijdens de ontgraving van de overblijfselen der eerste uitbreiding. Rechts is de ingangspartij met de brugkelder. Duidelijk zichtbaar is het afvoergootje naast de brugkelder voor de lozing van overtollig water van het binnenplein. Gezien vanaf de traptoren.

(Foto Monumentenzorg, 1961)

SUMMARY

THE RUINS OF THE MANOR OF HEENVLIET

BY J. G. N. RENAUD

What remains of the Manor of Heenvliet is usually denoted as „the ruins of Ravestein”. There does not seem to be much historical justification for this name. Medieval sources only mention „Huis te Heenvliet”.

The oldest part of the ruins, the massive rectangular keep, must have been built for one of the sons of Dirk, Lord of Voorne, about the mid-thirteenth century. The walls of the keep are much more than 2 metres in thickness. From the first it had round turrets at the corners. The space inside measured 6 x 9.5 metres, so that the keep of Heenvliet ranks among the few really big keeps in the Netherlands. The entrance was provided with a portcullis, which also occurred very rarely in this country. Living accommodation in the keep was rather cramped. Over the cellar, which had a barrel-vaulted ceiling, there was only one floor. The spiral staircase leading to it was contained in the corner turret left of the entrance. A passage in the thickness of the wall ran from the stair turret to the room over the doorway. The portcullis was operated from there.

The well is to be found in the cellar wall opposite the entrance. The shaft of a latrine was built in the wall thickness just behind the now vanished angle tower.

The keep was surrounded by a moat, as was customary at the time. In the second half of the 14th century the moat in front of the keep was filled up and the building was enlarged. The additional surface area measured 14.5 x 17 metres. The side elevations of the extension were

continued so as to join the corner turrets that flanked the front of the keep. The moat was continued around the newly added area, which was taken up by an L-shaped building along two outer walls, and a courtyard enclosed by the new living-quarters, the keep, and the outer wall on the left. The entrance was situated on the extreme right.

By the end of the 15th century the most recently built part must have been destroyed by fire. A subsequent reconstruction was carried out, which adhered to the old groundplan in substance, but included such details as an additional flight of steps.

When a third important extension was carried out, a wing of 7 x 15 metres was added. At first it was divided into two rooms by a partition wall. By means of another partition wall, built at a later stage, a passage giving on to the courtyard was divided off.

Excavations brought to light fragments of 16th century walls on the opposite side of the moat. They must have belonged to an outer ward, and we may assume that the passage enabled the communication between the courtyard of the main building and the fortified bailey to be maintained.

While excavations were in progress, several finds were made whose stratigraphic value was inconsiderable. Only the finds at the foot of the old keep, on the sloping bank of the former moat, could be dated and enabled the extension that took place in the second half of the 14th century to be dated approximately.

TOELICHTING BIJ DE EXCURSIES

DORDRECHT. Een der voornaamste en oudste steden van het graafschap Holland, reeds in de 15de eeuw van grote betekenis als stapelplaats voor alle goederen, die de Merwede of de Lek werden afgevoerd.

In het bijzonder het stadsdeel, dat begrensd wordt door de Voorstraat en de rivier, heeft zijn historische karakter goed bewaard. Behalve de talrijke 17de-eeuwse gevels en de voorname patriciërshuizen uit de 17de en 18de eeuw aan de Voorstraat en de daaraan parallel lopende Grote Kerksbuurt-Groenmarkt-Wijnstraat, vindt men een groot aantal monumentale huizen en pakhuizen langs de havens, die in de loop van de 15de, 16de en 17de eeuw werden aangelegd.

Geheel anders is de situatie in het stadsdeel tussen Voorstraat en Spuihaven, dat in de loop van de 19de eeuw meer en meer geïsoleerd raakte, hetgeen een verkrotting van de huizen ten gevolge heeft gehad.

Het saneringsplan, dat thans in uitvoering is, beoogt een ontsluiting van de binnenstad door enkele ingrijpende doorbraken. De uit een oogpunt van monumentenzorg belangrijkste straten in dit stadsdeel — Vriesestraat, Steegoversloot en Grote Spuistraat — ondergaan geen ingrijpende veranderingen, afgezien van een doorbraak ten behoeve van de geprojecteerde brede straat parallel aan de Voorstraat, die de te dempen Spuihaven zal verbinden met het Nieuwkerksplein.

Andere straten, die tot nu toe rijk waren aan typische Dordtse gevels, doch die sterk verkrot zijn, zoals Kolfstraat en Nieuwstraat, zullen voor een groot deel verdwijnen, waarbij waardevolle gevels voor herplaatsing elders in de stad in aanmerking komen.

Naast de nieuwe verkeersader parallel aan de Voorstraat vormt de geprojecteerde oost-west verbinding over het Stek, langs het Muntcomplex en dwars door Voorstraat en Wijnstraat naar het nieuwe grote marktplein tussen Varkenmarkt en Wijnstraat een belangrijke ingreep.

Een ander project, waardoor monumenten verloren zullen gaan, behelst de verbreding van de Suikerstraat in het zuidwestelijk deel der oude stad, die door een doorbraak in noordelijke richting, waarbij de Pelserstraat zal worden verbreed tot een plein, verbonden zal worden met de omgeving van de Grote Kerk.

Grote of Onze Lieve Vrouwekerk. Belangrijk voorbeeld van Brabantse late gotiek, geheel in steen overwelfd, basilicaal van opzet met transept en koor met omgang en kapellenkrans. Toren begonnen in 1339; eind 14de eeuw begin van een herbouw der kerk, die in 1366 tot kapittelkerk verheven was. Door de stadsbrand van 1457 werd deze kerk, die nog niet voltooid was, verwoest; in de tweede helft van de 15de eeuw herbouwd in de tegenwoordige vorm, waarbij de oude toren en de zijkapellen van het schip behouden bleven. Tegen 1500 begon men met de verhoging van de toren, die wegens verzakking gestaakt moest worden; tegen de onvoltooiden pijlers van de lantaarn werden in 1626 decoratieve wijzerplaten aangebracht. Een uitbreiding van het schip in westelijke richting, waarmee men in de 16de eeuw een aanvang maakte, werd evenmin voltooid. Tegen de noordelijke kooromgang de met stergewelven overdekte O.L. Vrouwekapel, waarvan het onderste gedeelte van het muurwerk nog 13de-eeuws is.

Renaissance-koorbanken, 1538-1541 (Jan Terwen); koperen koorhek met marmeren pijlers, 1743; marmeren preekstoel, 1756, in Lodewijk XV-vormen; doophek van mahoniehout en orgel, eveneens Lodewijk XV, 1756.

Hof en Augustijnerkerk. In de hoek, gevormd door de Voorstraat en de Steegoversloot het complex van het voormalige Augustijnerklooster, toegankelijk door poorten vanuit de Voorstraat en de Steegoversloot. De kerk heeft een drizijdig gesloten koor en alleen aan de zuidzijde een zijbeuk van gelijke hoogte als het schip. Zuilen met koolbladkapitelen in de trant der Brabantse gotiek. Monumentale voorgevel uit 1876 aan de Voorstraat.

Onder de eenvoudige, grotendeels 18de-eeuwse bebouwing rond de Hof is opmerkelijk de voormalige *refter van het Augustijnenklooster*, in 1575 in gebruik genomen als *Doelen* voor de Heelhaaksschutters en in het begin van de 17de eeuw voorzien van een uitbouw aan de rechterzijde met topgevel in de trant van Vredeman de Vries. Hof 13 bevat het in 1913 hier opgestelde *poortje van het Oude Vrouwenhuis* in Hendrick de Keyser-trant, omstreeks 1620.

Muntpoortje. In het midden-16de-eeuwse pand Voorstraat 186-188, waarvan de gevel geprofileerde, rondbogig gesloten nissen en fraaie sierankers heeft, het Muntpoortje (1555), mooi voorbeeld van vroege renaissancestijl. In het Muntcomplex hierachter een poortje uit omstreeks 1620 met Dorische halfzuilen en een fronton, waarin het wapen van Holland en op de latei: „De Munt van Holland”.

Arend Maartenshof. Hof van zeer grote afmetingen daterend uit 1625. Aan de Museumstraat een rijk behandelde renaissancepoort.

Groothoofdspoort. Belangrijkste overblijfsel der vestingwerken, gelegen nabij het punt, waar de Merwede, de Noord en de Oude Maas samenkomen. In oorsprong vermoedelijk 14de-eeuws bouwwerk, dat in de verdieping boven de poort nog moerbalken met korbeelstellen uit de bouw-tijd bewaard heeft, waarvan de sleutelstukken blijkens hun versiering uit de eerste helft van de 14de eeuw kunnen dagtekenen. In 1618 werd het gebouw ommanteld en in 1692 bouwde men de achzijdige koepel met lantaarn. Rijk specimen van renaissance-bouwkunst met beeldhouwwerk van Gillis Huppe uit Luik. Aan de rivierzijde een voorpoortje in rococo-vormen. Een ingrijpende restauratie is in voorbereiding.

Catharijnepoort. Sierlijke, geheel in natuursteen uitgevoerde poort uit 1652, aan de Hooikade.

Woon- en pakhuizen langs de Havens

Wolwevershaven. Nrs. 21, 23 en 39, monumentale Lodewijk XIV-gevels. *Pakhuis „Stokholm”* met kolossale halsgevel uit 1730, enkele jaren geleden gerestaureerd.

Kuipershaven. Nr. 17-18, statige halsgevel uit 1658 met Ionische pilasters van de Palladiaanse orde, 1685. Nrs. 20-25 drie gelijkvormige 18de-eeuwse pakhuisgevels. Nrs. 41-42 „*Het Meervat*”, groots opgezet koopmanshuis, waarvan de halsgevel zware, gebeeldhouwde vleugelstukken heeft, 1700. Nrs. 46-51, fraaie groep uit de 18de eeuw.

Vlak (tussen Wolwevershaven en Nieuwe Haven). Nr. 2-3, monumentaal breed pand met gebogen fronton, 1728.

Nieuwe Haven. Nr. 1 heeft het boven-deel van een rijke renaissancegevel bewaard uit het eerste kwart van de 17de eeuw. In het begin van deze eeuw is de onderpui met rijkste deel

der sculpturale versiering van Gillis Huppe door modernisering verloren gegaan. Nr. 9-10, monumentaal pakhuis met als bekroning van de puntgevel een fronton, waarin het jaartal 1690. Nr. 14-15, eenvoudige lijstgevel, tweede helft 18de eeuw. Nr. 19, gepleisterde trapgevel met gebogen fronton, derde kwart 17de eeuw. Nr. 25, gesneden Lodewijk XIV-kroonlijst en rococo-stoephekken. Nr. 26, monumentaal herenhuis met Lodewijk XIV-gevel, gedateerd 1720. Nr. 29, *thans museum Mr. Simon van Gijn*, statig patriciërshuis met rijk versierde Lodewijk XIV-ingangspartij en in de kroonlijst het jaartal 1729. (Kamer met gobelin en een Lodewijk XV-schouw; verder de uit de Kloveniersdoelen afkomstige renaissance-schouw, daterend uit omstreeks 1540 en toegeschreven aan Jan Terwen; tot de collectie van het museum behoort ook de zilveren halsketen van het Kloveniersgilde, uit 1485). Nr. 32, Lodewijk XVI-gevel van grote voornaamheid. Nr. 33, eenvoudige Lodewijk XIV-lijstgevel. Nr. 35-36, combinatie van trap- en halsgevel, verlevendigd door natuurstenen banden en rijk beeldhouwwerk, 1660.

Korte Engelenburgerkade. De panden aan deze kade vormen een gave oude gevelwand, op karakteristieke wijze afgesloten door de Catharijnepoort. Het opvallendst is het huis „*Het Beverschaap*” met een statige pilastergevel in de trant van het Hollandse classicisme en op het bovenlicht van de deur de gebeeldhouwde voorstelling van een meerman en een meerwif, die elkander omarmen.

Andere huizen in de stad

Grote Kerksbuurt. Nr. 58-60, gotisch huis, derde kwart 15de eeuw, eigendom vereniging Hendrick de Keyser. Voorts Lodewijk XIV-lijstgevels voor de nrs. 1, 32 en 35; Lodewijk XV-lijstgevels van de huizen 14 en 16.

Groenmarkt. Nr. 53 „*De Gulden Os*”, gotische trapgevel, met natuursteen bekleed, eerste kwart 16de eeuw. Nr. 39, „*De Sleutel*”, trapgevel, midden 16de eeuw. Nr. 27, gepleisterde natuurstenen gevel met tegen de verdiepingen pilasters van de opeenvolgende orden, tweede helft 17de eeuw. Lijstgevels in Lodewijk XIV-stijl hebben de nrs. 3 (1709), 21, 88-90 en 61; in Lodewijk XV-stijl nr. 42 (1751) en in Lodewijk XVI-stijl de nrs. 11-13, 15, 25, 29 en 31-33.

Wijnstraat. Nr. 155-157, „*Henegouwen*”, 15de-eeuws; dakkapel met fronton en vleugelstukken 17de-eeuws. Nr. 113 met hoge laatgotische trapgevel van natuursteen. Nr. 127, „*Dit is in*

Beverenburgh", gave renaissancegevel van natuursteen uit 1556. Nr. 83, 17de-eeuwse halsgevel van het Vingboonstyp. Nr. 85 met Dordtse trapgevel, 1646. Nr. 123-125, „*De Onbeschaemde*", pilastergevel door Pieter Post (ook rijke interieurs). Nr. 126-128, trapgevel van het Dordtse type. Nr. 150-152, halsgevel, 1692. Nr. 166, halsgevel eind 17de eeuw. Nr. 183, pakhuis met (afgeknotte) trapgevel. Lodewijk XIV-gevels: nrs. 33-35 (1732), 36 (1731), 37-39 (1731), 56, 82-86 (1735), 87 (1735), 163 en 188. Lodewijk XV-gevels: nrs. 89 (1768), 153 (in het fraaie rococostoeplek gedateerd 1766) en 201-203. Lodewijk XVI-gevels: nrs. 88 (met gebossede hardstenen gevel), 99-103, 121 en 137-139.

Voorstraat. Nrs. 96-100 en 102-104, laat-gotische gevels. Nr. 282, „*De Rozijnkorf*", renaissance-gevel, ± 1550. Nr. 17, trapgevel, eerste kwart 17de eeuw. Nr. 73, trapgevel, midden 17de eeuw. Nr. 83-85, hoge trapgevel. Nr. 115-117, trapgevel van het Dordtse type. Nr. 119, trapgevel van het Dordtse type, 1650. Nr. 142-144, in het rechter deel van de gevel festoenen en cartouches met puttokopjes, ± 1650. Nr. 170, rijke trapgevel, 1603. Nr. 173, voor en achter gewijzigde trapgevels, 1609. Nr. 182-184, „*In den Coninck van Enghelant*", rijke gevel, 1626. Nr. 237, gewijzigde trapgevel van het Dordtse type. Nr. 259, „*De Pauw*", gaaf bewaard en in 1961 gerestaureerd huis met rijke trapgevel, 1618. Nr. 265, smalle topgevel in de trant van Vredeman die Vries, 1632. Nr. 331, trapgevel van het Dordtse type, 1612. Nr. 373, halsgevel met fronton, ± 1700. Nr. 387, trapgevel van het Dordtse type. Nr. 415, trapgevel van het Dordtse type 1668. Nr. 483, halsgevel met fronton, 1699. Lodewijk XIV-gevels: nrs. 61 (1735), 84 (1723), 125, 136 (1734), 178 (zeer rijk versierde middenrisaliet), 222 (1733), 316, 326 („*De Gekroonde Haring*" met monumentaal dak en grote, attiekvormige dakkapel), 404 (1735), 412-414. Lodewijk XV-gevels: nrs. 65-67 (1750), 106 (1771), 162 (1759), 181 (1746), 190-192 (aan de achterzijde rijke trapgevel, 1561), 376-380 (1765), 410 (1774) en 450 (hardstenen plint met rococoversieringen).

Visstraat. Nr. 7, de „*Crimpert Salm*" en „*de Steur*", trapgevels, resp. 1608 (sterk gerestaureerd 1898) en 1643.

Grote Kerksplein. Nr. 5, pilastergevel, derde kwart 17de eeuw. Nr. 4, monumentale, met natuursteen beklede lijstgevel in Lodewijk XVI-trant.

GOEDEREDE. Kreeg in 1312 stadsrechten en ontwikkelde zich, profiterend van de gunstige ligging ten opzichte van de scheepvaart op Engeland, spoedig tot een haven- en handelsstad van formaat. Heeft zijn historische karakter tot op heden vrij zuiver bewaard. Aantrekkelijk is het stadsbeeld, dat de haven vormt, met de oude huizen rondom, gedomineerd door de monumentale kerktoren.

Kerktoren. Rijk voortbrengsel der Brabantse gotiek (1467-1512), dat helaas verminkt werd door het slopen der steunberen op de westelijke hoeken in 1894. Het silhouet aan de stadzijde is echter intact gebleven. De kerk zelf werd in 1708 afgebroken en vervangen door een aardig *zaalkerkje* met hoog schilddak, ten dele op de funderingen van het oude koor.

Woonhuizen. Het belangrijkste huis is *Markt 11*, thans Hotel „*De Gouden Leeuw*", een gotisch pand uit het begin der 16de eeuw, gerestaureerd in 1962. Volgens een vermoedelijk onjuiste overlevering zou hier gedurende enige tijd Adriaan Florisz, de latere Paus Adriaan VI, gewoond hebben. Waardevolle huizen vindt men voorts aan de korte zijde van de Markt, o.a. *Markt 6*, een in oorsprong laatgotisch huis met zadeldak tussen puntgevels, en in de *Kerkstraat*, o.a. nr. 1 met twee klokgevels en de nrs. 4, 5 en 14, met 17de-eeuwse trapgevels.

Korenmolen met stelling uit 1791, ten westen van de stad.

MIDDELHARNIS EN SOMMELSDIJK. Deze dorpen, tot ontwikkeling gekomen in de 15de eeuw, vormen samen een agglomeratie. In hun aanleg vertonen zij een sterke verwantschap. Bij beide wordt het aspect bepaald door de kleine haven en de Kerkring, verbonden door de voornaamste verkeersader, tevens marktplein, de Voorstraat. In de loop van de 16de eeuw is Middelharnis als havenplaats Goedereede, waarvan de haven verzandde, gaan overvleugelen.

MIDDELHARNIS

Raadhuis. In 1639 ontworpen door Arent van 's-Gravesande en gebouwd door Pieter Adriaansz. Noorwits in de trant van het Hollandse classicisme. De beelden op het fronton — Gerechtigheid, Liefdadigheid en Voorzichtigheid — zijn vervaardigd door Pieter Arjensz. 't Hooft. Twee kleine zijvleugels, vermoedelijk uit de jaren 1834-

'39. Raadzaal en vestibule met stucplafond in Empirestijl. Een poort onder het bordes geeft toegang tot het kerkterrein.

Kerk. Gebouwd in het derde kwart van de 15de eeuw en \pm 1500 uitgebreid met een noordbeuk, waarvan de scheiboogkapitelen een enkelvoudige krans met koolbladeren kregen. De peerbekroning van de toren, afgebeeld op Hobbema's schilderij „Het laantje van Middelharnis” (Londen, Nat. Gallery), is in 1811 gesloopt ten behoeve van een optische telegraaf. De kerk is tweemaal volledig uitgebrand: in 1904 en 1948. Bij de laatste restauratie verwijderde men de muur tussen het schip en de kapel met hoge puntgevel aan de noordzijde, zodat dit onderdeel thans de indruk maakt van een transeptarm.

Woonhuizen. Opmerkelijk zijn vooral de trapgevels van *Voorstraat 21 en 23*, de laatste uit 1662, *Voorstraat 44* met zijn gezwenkte topgevel uit de 18de eeuw en het nabije *Oostdijk 2* met zadeldak tussen 17de-eeuwse trapgevels.

SOMMELSDIJK

Kerk. Overblijfsel van een in 1499 voltooide driebeukige kruiskerk. In 1632 stortte de toren op de kruising in ten gevolge van brand, waarna een nieuwe werd gebouwd tegen de westgevel. Een nieuwe brand in 1799 had tot gevolg, dat het schip door het slopen van de scheiboogrijzen tot een enkele ruimte werd samengetrokken. Na voltooiing van het schip in 1807 duurde het nog tien jaar, eer de toren, die zonder spits bleef, hersteld was. Van het koor bleef slechts de noordmuur bestaan dank zij de aanwezigheid van een reeks huizen, die er tegenaan gebouwd waren. Tegen de noordmuur van het schip een hardstenen portaal met Lodewijk XVI-bekroning uit 1794. Midden op het terrein van het koor een monumentje uit 1782, tevens toegang tot de grafkelder van de familie Van Aerssen van Sommelsdijk.

Woonhuizen. In de *Kerkstraat* 17de-eeuwse huisjes met trap- en puntgevels, waarvan de zuidelijke tegen de muur van het koor der kerk zijn gebouwd; hieraan heeft deze muur na de kerkbrand van 1799 zijn behoud te danken gehad. In enkele der panden is het *Streekmuseum Goeree-Overflakkee* ondergebracht. Opmerkelijk tevens *Voorstraat 29, 31 en 33*, waarvan de gevels resp. uit 1683, het einde der 16de eeuw en 1729 stammen; verder de gave 18de-eeuwse lijstgevel van *Voorstraat 26*.

BRIELLE. Ontstaan uit de nederzettingen Brielle en Maarland, twee typische dijkdorpen, die beide al in de 13de eeuw een parochiekerk hadden en vermoedelijk omstreeks 1312 tot één stad verenigd werden. De voornaamste stedenbouwkundige elementen in het stadje worden gevormd door de bebouwing langs de vroegere dijk: Nobelstraat-Voorstraat, doorsneden door een dwarsstraat: Langestraat-Koopmansstraat-Vischstraat en in het noorden de brede Maarlandse haven. De vroeg-18de-eeuwse vestinggordel rond de stad is gaaf bewaard gebleven met haar bastions en ravelijnen; van de eenvoudige stadspoorten bleven er slechts twee bewaard, een bij het Maarland en een aan de zuid-oostzijde. Van de twee middeleeuwse parochiekerken, de Maarlandse en de St. Catharijnekerk is alleen de laatste bewaard.

St. Catharijnekerk. Sinds 1337 kapittelkerk. In 1456 werd de kerk door brand vrijwel geheel verwoest met inbegrip van een in 1417 begonnen toren. In 1462 werd de bouw van de huidige kerk, een prachtig voorbeeld van de late Brabantse gotiek, begonnen. Slechts het hoge, driebeukige schip met kapellen langs de zijbeuken en de vierkante romp van de toren kwamen tot uitvoering. Tijdens de laatste restauratie kwamen o.m. de resten te voorschijn van een ouder, eenbeukig koor. Tevens werden de funderingen aangetroffen voor twee zware kruisingspijlers van het nimmer voltooide laatmiddeleeuwse transept. Het schip heeft slanke zuilen met koolbladkapitelen en mist zijn overwelfing, waarvan de aanzetten echter uitgevoerd zijn, evenals de inkasingsen voor de luchtbogen aan de buitenzijde. De toren is geheel met Gobertangersteen bekleed en heeft inwendig een galerij, die naar het schip geopend is. Over de bouwgeschiedenis is bekend, dat in 1476 de onderdelen voor de kap van het schip te Brussel voor verscheping gereed lagen. Na een herstelling van 1894 tot 1901 zijn kerk en toren opnieuw van 1954 tot 1962 gerestaureerd. De ruimtewerking van het inwendige won zeer door de verplaatsing van het 18de-eeuwse orgel naar de oostwand, waardoor de galerij in de toren en het grote westelijke venster weer zichtbaar werden. De kerk bezit goed 18de-eeuws meubilair: preekstoel (1778) en eenvoudige herenbanken; kronen en een marmeren graftombe voor admiraal Philips van Almonde († 1711).

Stadhuis. Aan het Marktplein, ontstaan na sloping van het middeleeuwse huis „De Goude Pot” in 1579, staat het in oorsprong mogelijk

nog 14de-eeuwse stadhuis, dat na reeds in de 16de eeuw gemoderniseerd te zijn, in 1792 nieuwe gevels in strakke Lodewijk XVI-vormen en een nieuwe kap verkreeg naar ontwerp van J. van Westenhout. Een restauratie vond plaats in 1955, waarbij het inwendige helaas volledig gemoderniseerd werd.

Wag. Gaaf bewaard gebouw uit 1623, inwendig verdeeld in drie beuken. Gerestaureerd in 1950, waarna het werd ingericht tot Tromp-museum.

Hoofdwacht. Deftig bouwwerk tegenover het stadhuis aan de Markt met classicistische gevel, 1789.

Kleine Kerk. Voormalige kapel van het St. Jacobsgasthuis aan de Voorstraat. Eenbeukige kerk met slanke, ingebouwde toren uit het eind van de 15de eeuw.

Woonhuizen. Langs de Voorstraat, Nobelstraat, Langestraat en aan het Maarland staan verscheidene, in oorsprong laat-middeleeuwse huizen, merendeels verborgen achter 17de- en 18de-eeuwse gevels.

Nobelstraat. Nr. 7-9, brede lijstgevel in Lod. XV-stijl, waarachter twee laat-middeleeuwse huizen. Nr. 19, middeleeuws huis, in oorsprong uit begin 14de eeuw, waarvan het voorhuis in het midden der 16de eeuw vernieuwd is en schuilgaat achter een in de 19de eeuw gemoderniseerde voorgevel. Het oude pand met zijn hoge kap en in de 17de eeuw vernieuwde zijkamer is aan de achterzijde goed zichtbaar. Nr. 34, in oorsprong groot middeleeuws huis met zijkamer, waarvoor omstreeks het midden der 18de eeuw een Lodewijk XIV-gevel werd opgetrokken; in de achterkamer een opmerkelijk stucplafond van ± 1600 .

Voorstraat. Nr. 4-6, in het tweede kwart van de 16de eeuw vernieuwd middeleeuws woonhuis met vroeg-19de-eeuwse gevel en aan de achterzijde merkwaardige vierkante traptoren. Nr. 27, uit ± 1500 daterend, gotisch huis, met zijkamer. In 1931 is de trapgevel in de oude

vorm gereconstrueerd. Sinds 1927 eigendom van de vereniging Hendrick de Keyser. Nr. 29, smal gotisch huis met gepleisterde trapgevel. Nr. 31, laatmiddeleeuws pand achter brede Lodewijk XV-gevel; in een voorkamer op de verdieping een stucplafond van ± 1600 . Nr. 43, twee trapgevels uit de eerste helft van de 17de eeuw. Nr. 45, twee, vrijwel gelijkvormige trapgevels, 1588 en 1595; in de voor- en de achterkamer stucplafonds, ± 1600 .

Langestraat. Nr. 40, gaaf bewaard en gerestaureerd middeleeuws huis met gevel uit het tweede kwart der 16de eeuw.

Maarland Noordzijde. Nr. 48, dubbel huis uit het tweede kwart der 16de eeuw met twee trapgevels. Nrs. 24 en 29-30, trapgevels, eerste helft 17de eeuw.

HEENVLIET. De bijzondere sfeer van dit miniatuurstadje wordt bepaald door drie elementen: de Markt met zijn beplanting en omringende oude huizen, terzijde daarvan de kerk en ten slotte de ruïne van het Huis te Heenvliet, in de tuin van het Ambachtshuis.

Ambachtshuis. Ten dele 16de-eeuws huis achter een 17de-eeuwse gevel. Thans in restauratie.

Links van het Ambachtshuis twee vroeg-18de-eeuwse tuitgevels. Ten dele zijn de huizen rond het Marktplein nog laat-middeleeuws van oorsprong.

Op het plein een natuurstenen *pomp* met Lodewijk XIV-ornament, gedateerd 1755.

Kerk. In oorsprong 14de-eeuws. Schip met noordelijke zijbeuk, koor met veelhoekige sluiting en toren uit 1824. Zuilen met bladkapitelen in de trant der Scheldegotiek. Preekstoel, doophek — met bogen en lezenaar — en herenbanken uit de 17de eeuw. Avondmaalstafel en tekstbord uit 1599.

Ruïne van het Huis te Heenvliet. Donjon gebouwd tegen het midden van de 13de eeuw. Tijdens consolidatiewerkzaamheden, begonnen in 1961, zijn de fundamenten bloot gelegd van twee middeleeuwse uitbreidingen.

**KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899**

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Dr. W. C. Braat;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, D. J. G. Buurman, Prof. Dr. W. Ph.

Coolhaas, Dr. M. Elisabeth Houtzager, Prof. Th. H. Lunsingh Scheur-

leer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 15.—, voor verenigingen f 25.—, en voor studentenleden f 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. f 4.50 en f 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedruckt bij
E. J. BRILL, LEIDEN